

پژوهش در هنر و علوم انسانی

دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی
سال چهارم، شماره هفت (پیاپی: ۲۱)، دی ۱۳۹۸
شاپا: ۲۵۳۸-۶۲۹۸

مطالعه و بازخوانی اسطوره آتش و سیاوش در نگاره‌های دیواری پنجکنت
سمرقند
مژده ملی

بررسی تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان در
درس علوم تجربی؛ مورد مطالعه: دانش‌آموزان پایه ششم ابتدایی
شهرستان مسجد سلیمان
ارجاسب قاسمی، سید احمد پور موسوی، تقی آقاحسینی

مسجد: آغاز معماری در تمدن اسلامی
افتخار قاسم زاده، ذاکر حاتم پور، رقیه یوسف دخت

فناوری خوشه‌بندی و استراتژی تحقیق و توسعه در شرکت‌های چند
ملیتی
امامعلی ساعتی، حامد شاکریان، محمدنظیر پرویز

راهبرد سیاسی ایران در حل مساله قره باغ با تاکید بر تامین منافع ملی
جواد گنج خانلو

بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین شهر بندرعباس
بابک دهقانی، مهدیه کامران، ملیحه غریبی، سیما نبی پور

پژوهش در هنر و علوم انسانی

دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی
سال چهارم، شماره هفت (پیاپی: ۲۱)، دی ۱۳۹۸
شاپا: ۶۲۹۸-۲۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
میلاد فتحی
سر دبیر: امیر حسین یوسفی
مدیر داخلی: منیژه ملائی

اعضای شورای علمی نشریه:

سرکار خانم دکتر پریسا آروند، دانشگاه گیلان
جناب آقای دکتر حسنعلی آقاجانی، دانشگاه مازندران
جناب آقای دکتر سجاد اکبری، دانشگاه ارومیه
جناب آقای دکتر علیرضا اکرمی، دانشگاه گیلان
جناب آقای دکتر بهرام ایمانی، دانشگاه محقق اردبیلی
جناب آقای دکتر اعظم بابکی راد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد
جناب آقای دکتر محمد باقری، دانشگاه زنجان
سرکار خانم دکتر مرضیه تراچی، دانشگاه گیلان
سرکار خانم دکتر نغمه خرازیان، دانشگاه زنجان
جناب آقای دکتر روح الله رحیمی، دانشگاه مازندران
جناب آقای دکتر احمد جعفری صمیمی، دانشگاه مازندران
جناب آقای دکتر داود رضائی، دانشگاه زنجان
جناب آقای دکتر بهادر زمانی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز
سرکار خانم دکتر مینو شفائی، دانشگاه هنر اصفهان
جناب آقای دکتر جواد شکاری نیری، دانشگاه بین المللی امام خمینی
جناب آقای دکتر ناصر صنوبر، دانشگاه تبریز
جناب آقای دکتر محمدرضا طبیبی، دانشگاه مازندران
جناب آقای دکتر مظفر عباس زاده، دانشگاه ارومیه
جناب آقای دکتر علی عمرانی پور، دانشگاه کاشان
جناب آقای دکتر افشین عموزاده، دانشگاه گیلان
سرکار خانم دکتر غزال کرامتی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز
جناب آقای دکتر امیررضا کریمی آذری، دانشگاه گیلان
جناب آقای دکتر محسن کشاورز، دانشگاه شهید باهنر کرمان
جناب آقای دکتر محمد مهدی گودرزی، دانشگاه آزاد اسلامی همدان
جناب آقای دکتر مهرداد متین، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز
جناب آقای دکتر بهزاد محبی، دانشگاه محقق اردبیلی
جناب آقای دکتر علیرضا محمدی، دانشگاه محقق اردبیلی
جناب آقای دکتر حسین مدی، دانشگاه بین المللی امام خمینی
جناب آقای دکتر مهدی مقیمی، دانشگاه زنجان
جناب آقای دکتر علیرضا مهدی زاده، دانشگاه شهید باهنر کرمان
جناب آقای دکتر سید محسن موسوی، دانشگاه مازندران
جناب آقای دکتر کیانوش ناصرالمعمار، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین
جناب آقای دکتر امیر هوشنگ نظر پوری، دانشگاه لرستان

۰۲۱ ۳۳ ۲۰ ۲۴ ۸۷
۰۲۶ ۳۴ ۴۳ ۶۹ ۵۹

۰۲۱ ۴۳ ۸۵ ۷۱ ۲۴

نشانی: کرج، بلوار امام خمینی (باغستان)، بین
خیابان پنجم و ششم، روبروی مجموعه ورزشی
انقلاب، پلاک ۷۳۵، ساختمان پرنده، واحد ۱

انتشارات هنر و علوم دانشگاهی
تهران، افسریه، ۱۵ متری اول، کوچه ۲۸،
پلاک ۲۹۳ تلفن: ۰۲۱ ۳۳ ۸۴۰۷۹۲

۵۳
ج۱

فراخوان پذیرش مقاله

نقش علوم انسانی و هنر با کارکرد انتقادی در خصوص طرح سوالات بنیادین در فلسفه و مبانی علمی به عنوان ابزاری برای دستیابی به تفکر نواندیش، خلاق و کارآفرین در زیرساخت‌های سایر علوم و دستاوردهای آن نیز از اهمیت بسیاری در فرآیند توسعه برخوردار است. از اینرو می‌توان گفت دستیابی به توسعه بومی، همه جانبه و پایدار، جز با بذل توجه به پژوهش و مطالعه در حوزه علوم انسانی و هنر میسر نخواهد شد.

ارتقاء کیفیت پژوهش‌ها و مطالعات علمی، از مسیر انتشار نتایج مطالعات علمی و تخصصی پژوهشگران می‌گذرد. با این نگاه نشریه پژوهش در هنر و علوم انسانی توسط موسسه تحقیقاتی مدیریت دانش شباک و با همکاری علمی اساتید برجسته دانشگاه‌های کشور به انتشار مقالات علمی در زمینه پژوهش هنر و مطالعات علوم انسانی می‌پردازد.

از اینرو از تمام اساتید، صاحب‌نظران، کارشناسان، دانشجویان، پژوهشگران و علاقمندان به مطالعات علوم انسانی و هنر دعوت می‌نماید با ارسال مقالات علمی خود به از طریق وبسایت نشریه به نشانی www.rahs.ir در پربارتر کردن این نشریه ما را یاری نمایند.

محورهای نشریه پژوهش در هنر و علوم انسانی:

مطالعات هنر:	پژوهش‌های علوم انسانی:
۱- هنرهای پژوهشی و پژوهش در هنر	۱- علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی
۲- هنرهای نمایشی و سینما	۲- زبان‌شناسی، ادبیات و آموزش
۳- مرمت، احیا و بازسازی	۳- علوم جغرافیایی
۴- هنرهای تصویری و طراحی	۴- علوم تاریخ و باستان‌شناسی
۵- موسیقی	۵- فلسفه، الهیات و معارف اسلامی
۶- معماری و شهرسازی	۶- روانشناسی و علوم تربیتی
۷- هنرهای تجسمی و موضوعات دیگر در هنر	۷- حقوق
۸- دیگر موضوعات در مطالعات هنر و پژوهش‌های میان رشته‌ای	۸- علوم سیاسی و روابط بین‌الملل
	۹- حسابداری، مدیریت و علوم اقتصادی
	۱۰- دیگر موضوعات در علوم انسانی و پژوهش‌های میان رشته‌ای

فهرست مقالات

صفحه	عنوان مقاله
۱	مطالعه و بازخوانی اسطوره آتش و سیاوش در نگاره‌های دیواری پنجکنت سمرقند مژده ملی
۹	بررسی تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان در درس علوم تجربی؛ مورد مطالعه: دانش‌آموزان پایه ششم ابتدایی شهرستان مسجد سلیمان ارجاسب قاسمی، سید احمد پورموسوی، تقی آقاحسینی
۱۹	مسجد: آغاز معماری در تمدن اسلامی افتخار قاسم زاده، ذاکر حاتم پور، رقیه یوسف دخت
۲۹	فناوری خوشه‌بندی و استراتژی تحقیق و توسعه در شرکت‌های چند ملیتی امامعلی ساعتی، حامد شاکریان، محمدنظیر پرویز
۳۵	راهبرد سیاسی ایران در حل مساله قره باغ با تاکید بر تامین منافع ملی جواد گنج خانلو
۴۷	بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین شهر بندرعباس بابک دهقانی، مهدیه کامران، ملیحه غریبی، سیما نبی پور

مطالعه و بازخوانی اسطوره آتش و سیاوش در نگاره‌های دیواری پنجکنت سمرقند

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۹/۲۴

کد مقاله: ۳۵۳۴۴

مژده ملی^۱

چکیده

شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی، در میان میراث گران‌بهای ادبیات فارسی جایگاهی ویژه و مختص به خود دارد که در طول سالهای متمادی همواره مورد توجه سلاطین و حکام بوده است و داستان‌های آن، بیش از هر اثر ادبی دیگر در ایران به تصویر درآمده است. محتوای این داستانها، روح جوان‌مردی و غیرت ملی و دینی ایرانیان را مورد ستایش قرار می‌دهد در میان داستان‌ها و روایات بسیار شاهنامه، داستان سیاوش، به دلیل دارا بودن ارزش‌های حماسی، پهلوانی و اخلاقی، مورد توجه ویژه قرار گرفته است. نگارگران و نقاشان ایرانی همواره درصدد به تصویر کشیدن محتوا و تاویل عارفانه از این داستان بوده و آنرا با تکنیک‌های متفاوت در مکاتب مختلف مصور کرده‌اند. برای همین جهت آشکار شدن معانی مستتر در این تصاویر باید به کمک نشانه‌ها دست به تاویل و تفسیر زد تا به زوایای پنهان این نگاره‌ها پی برد. این داستان همواره مورد توجه هنرمندان نقاش بوده و در آثار مختلف هنری به تصویر درآمده است. حاکمان سغد نیز این داستان را مورد توجه قرار داده و آنرا به تصویر کشیده‌اند. نقاشی دیواری زیبایی که روایت آتش و سیاوش را به بینندگان خود عرضه میکند بر روی کاخ‌های سغد نقش بسته است. این پژوهش درصدد مطالعه و بررسی رابطه بین فرم و محتوای این نقاشی زیبا می‌باشد. روش گردآوری داده‌ها در این مقاله، مطالعات کتابخانه‌ای بوده و روش پژوهش بصورت توصیفی و تحلیلی است. سؤالات این پژوهش این است: ۱- در ساختار و ترکیب‌بندی تزئینات نقاشی‌های دیواری سغدی از کدام عناصر و کیفیات بصری (دانش فنی) استفاده شده است و فنون ارتباط بصری مرتبط با نگاره سیاوش چگونه است؟ ۲- رابطه معنایی بین فرم و محتوای اسطوره آتش در نگاره سیاوش کدام است؟ اهداف پژوهش: ۱- بررسی ساختار بصری و تجسمی نقاشی دیواری نگاره سیاوش ۲- تحلیل رابطه بین فرم و محتوای اسطوره آتش در نگاره سیاوش

واژگان کلیدی: پنجکنت، نقاشی دیواری سیاوش، آتش، فرم و محتوا

۱- مقدمه

واژه آتش، در اوستا آتر (tarā)، در پهلوی آتور و آتش، در پارسی آذر و آدر و در لهجه‌های مخالف آدیش، آبتیش و تش آمده است. ریشه‌ی این کلمه در سنسکریت «آدری» (driā) به معنای شعله است که به عنوان صفت خدای آتش که «آگنی» (īagn) نامیده می‌شود به کار رفته است. آتش یکی از عناصر چهارگانه‌ی مقدس در ایران باستان و در آیین مزدیسنی محسوب می‌شود که با آیین و مراسم خاصی در آتشکده‌ها از آن نگهداری می‌شده است. بنا بر روایاتی از شاهنامه، هوشنگ از پادشاهان پیشدادی روزی در کوهستان ناگهان چشمش به ماری سیاه افتاد و پاره سنگی به سمت او پرتاب کرد. از برخورد آن با سنگی دیگر جرقه برجهید و آتش برافروخته شد. هوشنگ به همراهانش گفت که این جرقه فروغی ایزدی است و باید از آن پرستاری کرد. (یاحقی، ۱۳۶۹؛ ۳۱) در فرهنگ ایران باستان آتش مردمان پاک را نمی‌سوزاند و داوری با آتش (ور) برای سنجش راست از دروغ از همین باور سرچشمه می‌گیرد. چنان که در داستان سیاوش برای آزمون پاک‌ی، او می‌بایست از آتش می‌گذشت.

آتش یکی از عناصری است که نزد ایرانیان باستان بسیار مقدس و مورد ستایش بوده است. فرشته نگهبان آتش در پهلوی آتوریزت و در فارسی آذرایزد نامیده می‌شود. به سبب اهمیت مقامی که این فرشته داشته، پسر اهورامزدا خوانده شده است. در آیین ایران باستان برای خشنودی فرشته آتش پیوسته در آتشکده‌ها و آتش دان‌های خانه‌ها چوب‌های خوشبو به کار می‌بردند. در دین مزدیسنا آتش نشانه‌ای از پاک‌ی و راستی و اردیبهشت نگاهبان اوست. در آیین ایرانی، آتش مظهری از روشنی، سازندگی، طراوت، زندگی و در نهایت بارزترین تجلی خداوند بر روی زمین است. ایرانیان از ایامی دور در زمان ستایش خدا به سوی خورشید و به هنگام شب رو به آتش می‌ایستادند. هرودوت در این باره می‌نویسد: «ایرانیان به آتش به چشم یک ایزد می‌نگرند و هرگز آن را آلوده نمی‌کنند.» حضور آتشدان در سنگ نگاره‌های آرامگاه داریوش، نگاره‌های تخت جمشید و نیز سکه‌ها نشانه‌ی نقش پر اهمیت این عنصر در ایران باستان است. (وحیدی، ۱۳۸۱؛ ۲۷)

از دستاوردهای مهم هنری سغد می‌توان به دیوارنگاری‌ها و نقاشی‌ها اشاره کرد که همواره توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است. در نقاشی‌های حماسی پنجنکت تصاویری از قهرمان‌های شاهنامه مانند رستم، سیاوش، گردآفرید و غیره را می‌توان مشاهده کرد. این نقاشی‌های دیواری در ساختمان‌های عمومی (پرستشگاه‌ها) و در منازل شخصی ساکنان شهر پیدا شده است. نقاشی‌های سغدی علاوه بر اینکه از نظر هنری اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند، حرف‌های زیادی درباره فرهنگ مردمان سغد برای گفتن دارند. این نقاشی‌ها دارای محتوای بسیار مهمی هستند که ما را به قلب زندگانی مردم آن دوران می‌برند. از صحنه‌های مشهور این دیوارنگاری‌ها که یادآور ادبیات حماسی و داستان‌های اسطوره‌ای ایران می‌باشد، صحنه سوگواری است که بیانگر سوگ سیاوش می‌باشد. نگاره مورد نظر صحنه‌های سوگواری سالگرد مرگ ناحق سیاوش را نشان می‌دهد و مردمانی را در حال سوگواری و مراسم عزای به بیننده خود عرضه می‌کند. این مراسم به یاد قهرمان بزرگ شاهنامه فردوسی، سیاوش بوده و یاد و خاطره او را در ذهن مردم زنده نگذاشته است.

۲- پیشینه پژوهش

در میان آثار و نوشته‌های تحلیلی در باب اسطوره آتش و سیاوش در ایران باستان مطالب زیادی نگاشته و چاپ شده است. ولی در باب تفسیر و بازنمود اساطیر در نگاره‌های دیواری اغلب مباحثی کوتاه که به توصیف وقایع تاریخی و کلیت این هنرهای پرداخته برمی‌خوریم و پژوهش بنیادی و زیادی به طور اخص در رابطه با تزئینات، نقوش و تفسیر متن روی دیوارهای سغد صورت نگرفته است. این پژوهش در نوع خود می‌تواند تلاشی باشد که به گردآوری، تحلیل ساختار بصری و تفسیر متن روی دیوارهای سغد پرداخته است. منابع تصویری انتخاب شده در این پژوهش از منابع چاپ شده و موزه‌ها و اینترنت جمع‌آوری و مورد تحلیل قرار گرفته است. در این راستا پژوهش‌های زیر شناسایی و مود مطالعه واقع گشت:

- ۱- امیراصلانی، الهه (۱۳۹۴)، مطالعه و بررسی تصویرگری‌های داستان گذر سیاوش از آتش به روایت شاهنامه فردوسی، پایان نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه الزهراء (س) تهران، دانشکده هنر
- ۲- شجاعی مهر، حسن، (۱۳۹۴)، مقایسه بنیادها و درون مایه‌های هنر فرارودی با ایران ساسانی، مجله تاریخ ایران، شماره ۹، تهران

- ۳- مافی تبار، آمنه، (۱۳۸۸)، تعامل نقش مایه‌ها و ویژگی‌های هنری مکاتب نگارگری ایرانی با نظری به نگاره‌های گذر سیاوش بر آتش، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۰، تهران

- ۴- زرشناس، زهره، (۱۳۸۹)، کتیبه‌ای سغدی، فصلنامه زبان شناخت، شماره اول، تهران

- ۵- مینویی، فرشید، (۱۳۹۷)، ظرفیت های تصویری به کار رفته در شخصیت سیاوش اسطوره ایزد گیاهی ایران براساس روایت فردوسی در شاهنامه، فصلنامه جلوه هنر، شماره ۱۹، تهران
- ۶- قائمی، فرزاد، (۱۳۹۳)، نقد و تحلیل ساختار آیینی اسطوره سیاوش (مقایسه سیاوش - سیاوشان با تراژدی - دیونیسیا بر مبنای نظریه اسطوره و آیین)، فصلنامه نقد ادبی، شماره ۲۵، تهران
- ۷- داور، نغمه، (۱۳۹۳)، اسطوره داوری ایزد به وسیله آتش در شاهنامه، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، شماره ۳۴، تهران
- ۸- رمضان ماهی، سمیه، (۱۳۸۹)، تجلی آئین ور در نگاره گذر سیاوش از آتش، فصلنامه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، شماره ۴۱، تهران

۲-۱- خلاصه داستان سیاوش

سیاوش، سیاووش، سیاوخش (پهلوی) یا سیاورشن (اوستایی) نام یکی از شخصیت های اسطوره ای شاهنامه ی فردوسی است. سیاوش فرزند کیکاووس شاه افسانه ای ایران و حاصل ازدواج او با دختری تورانی از نژاد گرسیوز (برادر افراسیاب شاه توران) است. داستان ازدواج کیکاووس با مادر سیاوش که در شاهنامه نامی از وی نیامده، به این شرح است که روزی توس، گیو، گودرز و چندتن دیگر از پهلوانان برای شکار به نخچیرگاهی در نزدیکی مرز توران رفته بودند که در حین شکار با دختری زیبارو مواجه شدند که بخاطر خشم پدرش به ایران گریخته بود. طوس و گیو، هردو از او خوششان آمد و با هم درگیر شدند سپس برای داوری نزد کیکاووس شاه رفتند. کیکاووس وقتی دخترک را دید عاشقش شد و: پس از ۹ ماه پسری زیبارو به دنیا آورد که کاووس شاه او را «سیاوش» نامید. در منابع معنای این نام را «دارنده ی اسب سیاه نر» آورده اند. در شاهنامه نیز سیاوش اسبی سیاه به نام «بهزاد» و با صفت «شبرنگ» دارد. ستاره شناسان طالع کودک را آشفته دیدند. کیکاووس که این موضوع را دانست بسیار غمگین شد و تصمیم گرفت کودکش را به رستم، پهلوان سیستان، بسپارد. رستم با کمال میل پذیرفت و سیاوش را با خود به سیستان برد؛ وقتی سیاوش بزرگتر شد از رستم خواست اجازه دهد به نزد پدرش بازگردد. رستم پذیرفت و باهم به نزد کیکاووس شاه رفتند و شاه از آن ها استقبال گرمی کرد. مدتی پس از بازگشت سیاوش مادرش می میرد و غم و اندوه او را فرا می گیرد. پس از مدتی، «سودابه» همسر کیکاووس و دختر شاه هاموران که به زیبارویی مشهور بود، سیاوش را دید و عاشقش شد. سپس فردی را نزد سیاوش فرستاد و او را به شبستان دعوت نمود اما سیاوش درخواستش را نپذیرفت. شب بعد سودابه حيله ای دیگر برچید. نزد کیکاووس رفت از او خواست سیاوش را به شبستان بفرستد تا از میان خواهانش یکی را به همسری برگزیند. کاووس نیز سیاوش را خواند و به او فرمان داد به شبستان برود. سیاوش ابتدا نپذیرفت اما در نهایت موافقت کرد که فردای آن شب به شبستان شاه برود. سیاوش به شبستان رفت از خیال سودابه آگاه شده و سریع نزد شاه بازگشت. سودابه مجدداً او را به شبستان فراخواند. این بار سودابه عشق و علاقه اش را به سیاوش آشکار کرد اما سیاوش که نمی خواست به پدرش بی وفایی کند به سودابه گفت دخترش را به همسری برمی گزیند. سودابه نیز خبر را به شاه رساند و وی بسیار خوشحال شد. پس از مدتی سودابه دوباره سیاوش را به شبستان فراخواند و بازهم از عشقش به سیاوش گفت و او را تهدید کرد که اگر به خواسته اش نرسد سیاوش را نزد کاووس شاه رسوا می کند اما بازهم به هدفش نرسید. ناگهان خبر به شاه رسید و سودابه نزد شاه به بدگویی از سیاوش پرداخت و به او تهمت زد. شاه بدن سیاوش را بویید و عطر سودابه را حس نکرد. از طرفی نیز سودابه ادعا کرد باردار بوده و بخاطر این اتفاق فرزندش سقط شده اما ستاره شناسان به شاه گفتند جنینی که سودابه ادعا کرده فرزند وی نیست. با این حال شاه نمی توانست سودابه را مجازات کند زیرا از شاه هاموران می ترسید. در نهایت شاه که نمی توانست قضاوت درستی از حادثه داشته باشد در نهایت تصمیم گرفت برای آشکار شدن حقیقت، به پیشنهاد موبدان، از آتش کمک بخواهد. به این صورت که فردی که ادعای راستی و درستی دارد باید وارد کوهی از آتش شود؛ اگر به سلامت از آتش عبور کند ثابت می شود حق با او بوده و اگر بسوزد یعنی دروغ گفته. سیاوش پیشنهاد گذر از آتش را پذیرفت. کوهی از هیزم جمع آوری شد و آتش افروخته شد. سیاوش سوار بر اسب وارد آتش شد و پس از لحظه ای در سلامت از آن خارج شد. شاه بسیار شاد شد. پس از مدتی قصد مجازات سودابه را داشت اما سیاوش که دلش بر او سوخته بود از پدر تقاضای بخشش سودابه را کرد و شاه نیز پذیرفت.

در ادامه داستان این بار گرسیوز به سیاوش رشک و حسادت برده و درصدد نابودی وی می گردد و با نقشه شوم موفق به انجام این امر میگردد. تا جایی که پادشاه را متقاعد می کند که سیاوش در فکر پادشاهی و تاج و تخت می باشد و شاه دستور می دهد تا سپاه شاهی را آماده کنند و مسیر سیاوش گرد را در پی گیرند. زمانی که به آنجا می رسند، گرسیوز به صورت پنهانی نامه ای برای سیاوش می نویسد و می گوید که جانت را بردار و فرار کن که شاه بسیار از دست تو عصبانی است. اما سیاوش که می پندارد که با

فرار کردن گناهکار بودن خودش را ثابت کرده، به همراه سیصد تن از سربازان ایرانی به استقبال افراسیاب می‌رود و در برابر او از اسب پیاده می‌شود و خود را تسلیم می‌کند اما فایده ای ندارد. شاه دستور می‌دهد تمام سیصد همراهش را بکشند و خودش را نیز سر ببرند و فرنگیس را نیز آنقدر بزنند تا بچه اش کشته شود و سیاوش گرد را نیز به آتش بکشانند.

در نهایت گرسیوز و گروی زره سیاوش را به زیر درختی در نزدیکی دیوارهای سیاوش گرد می‌برند و گروی زره سر از تنش جدا می‌کند. بدین صورت خون سیاوش به ناحق و از سر رشک و حسادت اطرافیان بر زمین ریخته می‌شود. این مضمون اساطیری حق و ناحق در طول تاریخ دست مایه هنرمندان ایرانی بوده و در زمینه های مختلف جلوه پیدا کرده است همچنین در فرهنگ عامه بصورت سوگواری سالیانه ظهور پیدا کرد. (www. wikipedia.org)

نقاشی دیوار پنجکنت

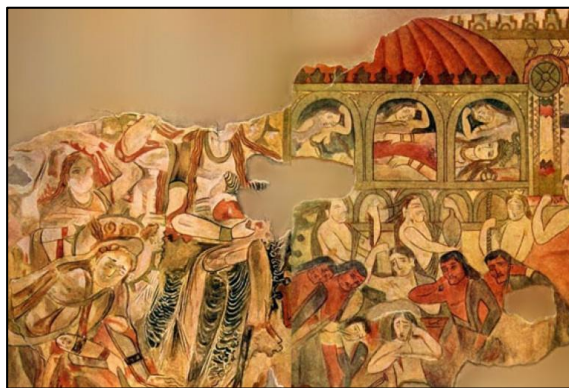
یک تمدن باستانی ایرانی در فرارود بود که مرزهای آن امروزه در کشورهای تاجیکستان، شمال افغانستان، شرق ازبکستان و قزاقستان واقع است. سغد پس از ایران و یح دومین سرزمین با شکوهی بود که توسط اهورامزدا خلق شد. این منطقه که توسط کوروش بزرگ به شاهنشاهی هخامنشی ضمیمه شده بود، در فهرست شهرهای هخامنشیان در سنگ‌نبشته بیستون به عنوان هشتمین سرزمین ذکر شده است. پس از تجزیه شاهنشاهی کوشانی به دست ساسانیان، دولت ساسانی برای مدت یک قرن این منطقه را زیر فرمان خود داشت و در نهایت با حملات هپتالیان آن را از دست دادند. با سقوط هپتالیان، دولت‌های سغدی به دست‌نشانده خانات گوت‌ترکان تبدیل شدند. (تصویر شماره ۱)

تصویر ۱: سرزمین سغد در شمال شرقی شاهنشاهی هخامنشی، منبع: wikipedia.org

سغد گرچه در بیشتر تاریخ خود معمولاً بخشی از امپراتوری‌های بزرگتر بود، اما در تمام این مدت توسط دولت‌شهرهای کوچک اداره می‌شد که بزرگ‌ترینشان سمرقند بود. سغد در شمال بلخ و شرق خوارزم بود و به دلیل وجود رود زرافشان، منطقه بسیار حاصل خیزی بود. امروزه سغد برابر با استان‌های سمرقند و بخارا در ازبکستان، استان سغد در تاجیکستان است (wikipedia.org).

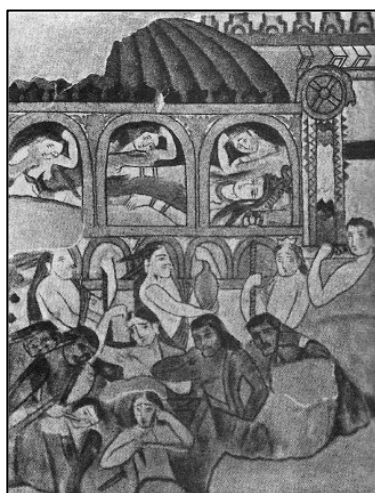
پنجکنت یا پنچکند یا پنچیکت یا بومجکشیه فارسی تاجیکی (Панҷакент): هر و ناحیه‌ای است در استان سغد تاجیکستان که در قسمت غرب این جمهوری قرار دارد. پنجکنت در منطقه‌ای کوهستانی و در کرانه چپ (جنوبی) بخش میانی گستره رود زرافشان در استان سغد تاجیکستان نهاده است. ناحیه پنجکنت با استان سمرقند ازبکستان هم‌مرز است. ویرانه‌های شهر کهن پنجکنت در حدود ۶۵ کیلومتری جنوب شرقی سمرقند، در دره زرافشان، و بر سر راهی است که زرافشان را به سمرقند می‌پیوندد. پنجکنت، که در سده‌های چهارم و پنجم میلادی، به عنوان پایتخت هپتالیان بنیان نهاده شد، در سده هفتم به کمال ترقی خود رسید. مهم‌ترین نقاشی‌های سغدی که بیش از همه بهتر حفظ شده، در پنجکنت به دست آمده است. (wikipedia.org)

تصویر شماره ۲. نقاشی دیواری سوگ سیاوش. پنجکت سمرقند. منبع تصویر: <https://kheradgan.ir/>

آثار باستانی پنجکت قدیم دقیقاً از چهار قسمت مجزا تشکیل شده اند: ارگ شاهی، خود شهر که شهرستان نامیده میشود، زیستگاه حومه شهر و گورستان. در میان حفاریهای به عمل آمده، زیستگاه شهرستان از همه مهمتر است. تاکنون بیش از بیست مجموعه ساختمانی که هریک از آنها مرکب از دهها و گاهی هم صد اتاق است از زیر خاک بیرون آورده شده است. (بلینتسکی، ۱۳۹۰، ۷)

گرچه آثار به دست آمده از پنجکت تنها به نقاشی دیواری خلاصه نمیشود و چوبهای کنده کاری و مجسمه های گلی هم در میان کشفیات قرار دارند اما نقاشیها در جایگاه نخست قرار داشته و از اهمیت بیشتری برخوردارند. در این شهر بیش از پنجاه مکان از زیر خاک بیرون آمده که دیوارهایشان قبلاً انباشته از نقاشی‌هایی با موضوعات متعدد بوده است. نقاشان پنجکت روی موضوعات گوناگونی کار کرده اند. این موضوعات را می‌توان در چهار گروه «مذهبی»، «حماسی»، «عامیانه»، و «زندگی روزمره» دسته‌بندی کرد. در نقاشی‌های حماسی پنجکت تصاویری از قهرمان‌های شاهنامه مانند رستم، سیاوش، گردآفرید و غیره را می‌توان مشاهده کرد. نقاشی‌های دیواری پنجکت در ساختمان‌های عمومی (پرستشگاه‌ها) و در منازل شخصی ساکنان شهر پیدا شده است. این نقاشی‌ها با رنگ‌های سریشمی گیاهی اجرا شده است. رنگ‌های قرمز با غلظت‌های مختلف از زمین‌های دارای مواد آهنی، و رنگ‌های زرد از آغرا تهیه شده. رنگ آبی لاجوردی از لاجورد به دست آمده و برای رنگ سفید از گچ و خاک رس استفاده شده است. رنگ سیاه از استخوان سوخته و زغال تهیه شده، گاهی هم از دوده استفاده شده است. رنگ‌های فسفری، زربخ و سنگرف هم به کار رفته است. از رنگ‌های گیاهی نیل و روناس به مقدار محدود استفاده شده است. لایه رنگ روی گچکاری دولایه کشیده شده و لایه زیرین مخلوطی از گچ و خاک به ضخامتی تا دو سانتی‌متر است. (تصویر شماره ۲) این لایه با لایه نازکی از گچ نرم خالص پوشانده شده که تقریباً به شفافیت آینه صیقل خورده است. فقط نقاشی یکی از ساختمان‌ها (پرستشگاه دوم) فاقد زیرلایه است. (رسولی راد، ۱۳۹۶، ۴۰)

تصویر ۳: سوگ سیاوش، پنجکت، سده ۷ و ۸ میلادی، موزه اریمیتاژ. ماخذ (بهزادی، ۱۳۶۹، ۳۵۸)

این نگاره کادری نسبتن افقی دارد، اصلی ترین و محوریت‌ترین عنصری که در این نگاره وجود دارد اتاقکی است که در مرکز رو به بالای کادر قرار داده شده. این اتاقک دارای گنبدی در بالا و سه دریچه‌ی بزرگ در بخش میانی و پنج دریچه‌ی کوچکتر در بخش پایینی است. درون اتاقک تصویر مردهای با صورت جوان و بیریش و موهای بلند که بر شانه هایش ریخته است دیده می شود که سرش به راست خوابانیده شده و از پشت دریچه های بزرگتر، نمایان است. پشت سر او در هریک از دریچه‌ها، فردی بر سر خود می زند. در قسمت جلوی این اتاقک کمی پائینتر گروه بزرگی از سوگواران نقاشی شده‌اند. (تصویر شماره ۳) دو نفر از آن ها میله هایی در دست دارند طرف بی دسته بلندی را با دو دست نگه داشته است. به نظر می‌آید سه فرم انسانی، گویی اتاقک را بر دوش دارند. سومین نفر در وسط در حال سوگواری هستند. داخل اتاقک در بالا و یازده تن دیگر در پائین بسیار بزرگتر از سوگواران ترسیم شده اند، گویی مشغول انجام اعمال، در سمت چپ اتاقک سه نفر با لباس سفید دیده می شوند. این سه در حال اجرای آئین خاص سوگواری هستند. در سمت راست تصویر آسمان سرخ‌رنگ، دو یا سه پیکر دیگر و سر و گردن اسبی در پائینتر دیده میشود. همه اینها با هم، فضایی متفاوت را در سمت راست ایجاد کرده‌اند. دیاکونوف این نگاره را با سیاوش مرتبط میدانند و بنظر می‌آید که این نظریه از سوی بسیاری از پژوهشگران پذیرفته شده باشد. (رسولی راد، ۱۳۹۶، ۴۰)

نگاره مورد نظر صحنه های سوگواری سالگرد مرگ ناحق سیاوش را نشان می دهد و مردمانی را در حال سوگواری و مراسم عزا به بیننده خود عرضه میکند. این مراسم به یاد قهرمان بزرگ شاهنامه فردوسی، سیاوش بوده و یاد و خاطره او را در ذهن مردم زنده نگاه داشته است. نگاره مد نظر کامل برجای نماده است و قسمتهای زیادی از آن در طول گذر زمان از بین رفته و پاک شده است. به نظر نگارنده با توجه به اسطوره و داستان سیاوش که نقاط اصلی آن گذر از آتش و مرگ ناحق سیاوش میباشد، به احتمال بسیار قوی می بایست در قسمتهای پاک شده این نگاره، داستان گذر از آتش سیاوش به همراه شیرنگ تصویر شده و چه بسا قسمتی نیز صحنه های مرگ او را برای بیننده تصویر کرده باشد و در نهایت صحنه های سالگرد و سوگواری و عزای دوستداران این قهرمان را مصور کرده است که خوشبختانه این بخش تا حدود زیادی از گذر زمان جان سالم بدر برده و میتوان آنرا به صورت واضح مشاهده کرد.

آتش

در اساطیر باستان یونان، پرومتئوس آتش را از خدایان ربود و به انسان‌ها داد و به همین دلیل عقوبت سنگینی را به جان خرید تا آن جا که هر روز عقابی جگر او را می‌خورد. آتش نزد ملت‌های متمدن جهان باستان دارای ارج و احترام بسیار بوده‌است. در نزد هندوان پروردگار آتش اگنی نام داشت، یونانیان خدایگان آتش را «هستیا» (Hestia) «الهه خانه و کاشانه می‌دانستند و رومیان، از آتش مقدس» وستا (Vesta) «به کمک باکره‌های وستایی در آرامگاهش در فوروم نگهداری می‌کردند و چینیان، خدای آتش را «تسوانگ» (Tsao Wang) «می‌خواندند. ایزد آذر نیز در میان ایرانیان ستوده بود. (www.wikipedia.org)

یهودیان به آتش توجهی ویژه دارند، زیرا که در باور ایشان ده فرمان با آتش فروفرستاده شد و یهوه خدای ایشان در کوه طور به مانند آتش به چشم موسی دیده شد. در تعبیر ایشان زبانه آتش زبان یهوه است. در بسیاری از ادیان و فرهنگ‌هایی که در آن‌ها قربانی کردن از جمله آیین‌های اصلی بوده، آتش نماد پاکی، پالاندگی یا ربوبیت است. البته در آیین مسیحیت آتش دوزخ از دیرباز در مقابل نور خدا و آسمان‌ها قرار داشته‌است. در قرآن از آتش جهنم و عذاب آتش یاد شده‌است و شیطان و جن از آتش بدون دود آفریده شده‌است.

تصویر ۴- سکه ساسانی با نقش آتش مقدس. منبع: موزه آرشیمولک

از ایزدان ایران باستان در آیین مهر و مهرپرستی، میترا که در آیین زروانی داور میان اهورا مزدا و اهریمن است، و خدای خورشید، عدالت، پیمان و جنگ بوده و قدمت آن به پیش از زرتشت باز می‌گردد، بعدها این آیین دگرگون شده و به سرزمینهای

امپراطوری روم برده شد و در طول سده‌های دوم و سوم پس از میلاد، در تمام نواحی تحت فرمانروایی روم، در سرزمین اصلی اروپا، شمال آفریقا و بریتانیا برپا بود. بنا بر روایات رومی، میترا از داخل یک صخره سنگ زاده می‌شود، در حالی که در یک دستش مشعل و در دست دیگرش خنجر را حمل می‌کند. به هنگام زاده شدن میترا، دو چوپان برای پرستش وی می‌آیند که دو مشعل دارند؛ یکی مشعلش را به آسمان می‌گیرد که نشانه‌ی فرستادن ارواح انسان‌های پاک به بهشت است و دیگری مشعلش به سوی زمین است که نماد فرستادن ارواح پلید به دوزخ است. مارتین ورمازرن، نماد آتش در آیین میترا را اینگونه تفسیر می‌کند: «غرض از آتش در آیین میترا، کنایه زدن به آتش سوزی جهان در روز آخرت است که در آن چشمه‌ای آتشین جهان را به سوختن خواهد کشانید و نادرستان در آن آتش از میان خواهند رفت» (www. wikipedia.org).

آتش یکی از عناصر چهارگانه‌ی مقدس در ایران باستان و در آیین مزدیسنی محسوب می‌شود که با آیین و مراسم خاصی در آتشکده‌ها از آن نگهداری می‌شده‌است. (تصویر شماره ۴) در فرهنگ ایران باستان آتش مردمان پاک را نمی‌سوزاند و داوری با آتش (ور) برای سنجش راست از دروغ از همین باور سرچشمه می‌گیرد. چنان که در داستان سیاوش برای آزمون پاکی، او می‌بایست از آتش می‌گذشت. هرودوت می‌نویسد که: ایرانیان به آتش به چشم یک ایزد می‌نگرند و هرگز آن را آلوده نمی‌کنند. در این باب می‌توان به گذر سیاوش از آتش اشاره نمود که رسمی کهن موسوم به وَر یا وَرنَگه (varangh) به معنای آزمایش ایزدی است و سیاوش به منظور دفاع از پاکدامنی و اثبات بی‌گناهی از خرمن آتش می‌گذرد. (رضی، ۱۳۸۵: ۹۹-۹۵) از سوی دیگر، نقش سمبل‌های جانوری چون شیر که در آثار هنری ساسانیان به خورشید پیوند داده می‌شود، در آیین میترائیسم نماد آتش و آتش نیز نماد خورشید است که پاک‌کننده‌ی همه چیز بوده و این آتش است که همه را در پایان جهان پاک می‌دارد و ناپاکان را در آتش می‌سوزاند.

در دین زرتشت نیز، مرکزیت قرار گرفتن آتش، شناخته شده‌ترین جنبه‌ی این دین است. آتش، پسر اهوره مزدا، نشانه‌ی مرئی حضور او و نمادی از نظم راستین است. به عبارتی روشنی و آتش و آفتاب تجلی اهورامزدا است که با مظهر پلیدی، بیماری، زشتی و ترس در ستیز بوده و آن را نابود نموده و می‌گزیزاند. مطابق اسطوره سیاوش، هنگامی که نامادری سیاوش به او نزد شاه تهمت خیانت می‌زند و شاه که نمی‌توانست قضاوت درستی از حادثه داشته باشد در نهایت تصمیم گرفت برای آشکار شدن حقیقت، به پیشنهاد موبدان، از آتش کمک بخواهد. به این صورت که فردی که ادعای راستی و درستی دارد باید وارد کوهی از آتش شود؛ اگر به سلامت از آتش عبور کند ثابت می‌شود حق با او بوده و اگر بسوزد یعنی دروغ گفته. سیاوش پیشنهاد گذر از آتش را پذیرفت. کوهی از هیزم جمع‌آوری شد و آتش افروخته شد. سیاوش سوار بر اسب وارد آتش می‌شود و با سالم بیرون آمدن از آتش گداخته بی گناهی خویش را نزد همگان اثبات می‌کند. این چنین است که آتش چون داوری بی طرف از طرف اهورامزدا به کمک بی گناهان و پاکان آمده و آبروی آنان را حفظ می‌کند.

نتیجه گیری

نگاره مورد نظر به وضوح مراسم سوگواری مردم سغدی را به تصویر کشیده است و با توجه به نشانه‌های موجود به طور یقین می‌توان گفت که به داستان اسطوره سیاوش از قهرمانان اصلی شاهنامه اشاره دارد. با توجه به ازبین رفتن قسمتهایی از این نگاره دیواری می‌توان حدس زد که در قسمتهای از بین رفته به طور یقین دیگر مراحل اسطوره سیاوش، همانا گذر او از آتش برای اثبات بی گناهی و برحق بودنش در مقابل نامادریش به تصویر کشیده شده باشد که اکنون متأسفانه از گذر زمان جان سالم به در نبرده است.

آتش یکی از عناصر چهارگانه‌ی مقدس در ایران باستان و در آیین مزدیسنی محسوب می‌شود که با آیین و مراسم خاصی در آتشکده‌ها از آن نگهداری می‌شده‌است. در فرهنگ ایران باستان آتش مردمان پاک را نمی‌سوزاند و داوری با آتش (ور) برای سنجش راست از دروغ از همین باور سرچشمه می‌گیرد. در این باب می‌توان به گذر سیاوش از آتش اشاره نمود که رسمی کهن موسوم به وَر یا وَرنَگه (varangh) به معنای آزمایش ایزدی است و سیاوش به منظور دفاع از پاکدامنی و اثبات بی‌گناهی از خرمن آتش می‌گذرد. در ایران باستان، آتش چون دادگری جهت سنجش راستی از کژی و ناراستی به کار رفته و همواره باور راست پیشه‌گان و پاک‌طینتان بوده است. آتش چون قبله‌گاهی جهت ستایش روشنایی و خیر، به انواع و اقسام لهجه‌ها و گویش‌ها ستوده شده. چه بسیار جشن‌ها و آیین‌های باستانی که به شکرانه‌ی حضور این برجسته‌ترین جلوه‌گاه خداوندی بر روی زمین بر پا گردیده. آتشی که در وجود آدمی نیز به عنوان نشانه‌ی حضور خداوندی نهاده شده و نشانی از آن خیر مطلق دارد؛ چنانکه در دل پاک‌طینتان هر آن، این حضور الهی احساس می‌شود. نقش سمبل‌های جانوری چون شیر که در آثار هنری ساسانیان به خورشید پیوند داده می‌شود، در آیین میترائیسم نماد آتش و آتش نیز نماد خورشید است که پاک‌کننده‌ی همه چیز بوده و این آتش است که همه را در

پایان جهان پاک می‌دارد و ناپاکان را در آتش می‌سوزاند. در دین زرتشت نیز، مرکزیت قرار گرفتن آتش، شناخته شده‌ترین جنبه‌ی این دین است. آتش، پسر اهوره مزدا، نشانه‌ی مرئی حضور او و نمادی از نظم راستین است. به عبارتی روشنی و آتش و آفتاب تجلی اهورامزدا است که با مظهر پلیدی، بیماری، زشتی و ترس در ستیز بوده و آن را نابود نموده و می‌گریزند در آیین ایرانی، آتش مظهری از روشنی، سازندگی، طراوت، زندگی و در نهایت بارزترین تجلی خداوند بر روی زمین است. ایرانیان از ایامی دور در زمان ستایش خدا به سوی خورشید و به هنگام شب رو به آتش می‌ایستادند.

منابع

- بهزادی، رقیه (۱۳۶۹)، هنر قوم های کهن نقاشی های سغدی، چیستا، شماره ۷۳، صص ۳۶۸ - ۳۵۸.
- امیراصلانی، الهه (۱۳۹۴)، مطالعه و بررسی تصویرگری های داستان گذر سیاوش از آتش به روایت شاهنامه فردوسی، پایان نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه الزهراء (س) تهران، دانشکده هنر
- شجاعی مهر، حسن، (۱۳۹۴)، مقایسه بنیادها و درون مایه های هنر فرارودی با ایران ساسانی، مجله تاریخ ایران، شماره ۹، تهران
- مافی تبار، آمنه (۱۳۸۸)، تعامل نقش مایه ها و ویژگی های هنری مکاتب نگارگری ایرانی با نظری به نگاره های گذر سیاوش بر آتش، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۰، تهران
- زرشناس، زهره (۱۳۸۹)، کتیبه ای سغدی، فصلنامه زبان شناخت، شماره اول، تهران
- مینویی، فرشید (۱۳۹۷)، ظرفیت های تصویری به کار رفته در شخصیت سیاوش اسطوره ایزد گیاهی ایران براساس روایت فردوسی در شاهنامه، فصلنامه جلوه هنر، شماره ۱۹، تهران
- قائمی، فرزاد (۱۳۹۳)، نقد و تحلیل ساختار آیینی اسطوره سیاوش (مقایسه سیاوش - سیاوشان با تراژدی - دیونیسیا بر مبنای نظریه اسطوره و آیین)، فصلنامه نقد ادبی، شماره ۲۵، تهران
- دادور، نغمه (۱۳۹۳)، اسطوره داورى ایزد به وسیله آتش در شاهنامه، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، شماره ۳۴، تهران
- رمضان ماهی، سمیه (۱۳۸۹)، تجلی آیین ور در نگاره گذر سیاوش از آتش، فصلنامه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، شماره ۴۱، تهران
- یاحقی، محمد جعفر (۱۳۶۹)، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی و سروش
- وحیدی، رستم (۱۳۸۱)، نیایش آتش در دین زرتشتی، تهران: موسسه انتشاراتی - فرهنگی فروهر
- رضی، هاشم (۱۳۸۳)، جشن های آتش، تهران: انتشارات بهجت
- رسولی راد، المیرا (۱۳۸۶) رمزگشایی دیوارنگارهی سوگواری پنجکنت و ارتباط آن با سوگ سیاوش، پایان نامه کارشناسی ارشد نقاشی، دانشگاه الزهراء (س) تهران، دانشکده هنر
- بلنیتسکی، الکساندر، (۱۳۹۰) هنر تاریخی پنجکنت، ترجمه عباسعلی عزتی، تهران: فرهنگستان هنر
- www.tajrishcircle.org
- www.wikipedia.org
- <https://kheradgan.ir/>
- <http://malekmuseum.org/>

بررسی تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در درس علوم تجربی؛ مورد مطالعه: دانش آموزان پایه ششم ابتدایی شهرستان مسجد سلیمان

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۰۶

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۹/۱۹

کد مقاله: ۳۹۱۸۸

ارجاسب قاسمی^{۱*}، سید احمد پورموسوی^۲، تقی آقاحسینی^۳

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در درس علوم تجربی پایه ششم ابتدایی شهرستان مسجد سلیمان بوده است. پژوهش حاضر با استفاده از روش نیمه تجربی از نوع طرح پیش آزمون- پس آزمون با گروه کنترل انجام گرفت. جامعه آماری آن شامل کلیه دانش آموزان پایه ششم ابتدایی شهرستان مسجد سلیمان به تعداد ۱۶۴۱ نفر بود. روش نمونه گیری، تصادفی خوشه ای بود. جهت اندازه گیری پیشرفت تحصیلی دو گروه از پرسشنامه محقق ساخته استفاده گردید. پرسشنامه مذکور بر اساس طیف لیکرت چهار درجه ای بر اساس دستورالعمل ارزشیابی دوره ابتدایی طراحی گردید. جهت تعیین روایی از نظرات کارشناسان آموزش و پرورش و برای تعیین ضریب پایایی تحقیق از روش آلفای کرونباخ و جهت تجزیه و تحلیل داده ها از نرم افزار SPSS20 استفاده گردید. یافته های این پژوهش نشان داد که میزان تأثیر روش تدریس همیاری در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در درس علوم تجربی در بعد اهداف مهارتی بیشتر از روش آموزش سنتی است، در صورتی که روش تدریس همیاری در بعد اهداف شناختی تفاوت قابل ملاحظه ای با روش سنتی نداشته است.

واژگان کلیدی: روش تدریس همیاری، پیشرفت تحصیلی، علوم تجربی

۱- فرهنگی و مدرس دانشگاه-کارشناسی ارشد برنامه ریزی درسی، (مسئول مکاتبات) Ghasemi9265@gmail.com

۲- فرهنگی مدرس دانشگاه- دانشجوی دکتری رشته ی مدیریت آموزشی

۳- استادیار گروه علوم تربیتی و عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان

۱- مقدمه

آرزوی دیرینه هر جامعه ای پیشرفت و تعالی افراد آن جامعه و داشتن شهروندانی فرهیخته و اندیشمند است. بدیهی است که هر پیشرفتی در زمینه های مختلف از جمله فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی مستلزم داشتن افرادی متفکر، خلاق و نقاد است که بتواند تصمیمات درست را اتخاذ نماید و برنامه ریزی صحیحی داشته باشند که این منوط به وجود نظام های آموزش و پرورش فعال و پویاست. پس به جرأت می توان گفت که هر پیشرفتی از نظام کارآمد و صحیح آموزش و پرورش جوامع نشأت می گیرد و این مهم به عوامل متعددی از جمله تغییر شیوه ها و الگوهای تدریس در جهت استفاده از روش های نوین و فعال بستگی دارد (یزدان پور، یوسفی و حقانی، ۱۳۸۸).

نتایج تحقیقات و همچنین نظریه های جدید و پیشرفته یادگیری تأکید زیادی بر مشارکت دانش آموزان در حین تدریس و فعال بودن آنها دارد. در این صورت است که یادگیری در همه ابعاد ذهنی، عاطفی و روانی-حرکتی فرد اتفاق می افتد و دانش آموزان مسأله را در گروه کشف می کنند و از کشف آن لذت می برند و اصولاً یادگیری در اثر تعامل و در گروه حاصل می شود. در این روش، انگیزه دانش آموزان زیاد است، زیرا خود شریک و بنیانگذار فعالیت ها می شوند. پس از تحلیل دقیق موضوع به یادگیری عمیق تری دست می یابند و این روش می تواند قوه تفکر، قدرت حل مسئله و خلاقیت آنها را توسعه دهد. آنها در عین اینکه هویت علمی خود را باز می یابند، در زمینه های اجتماعی و ارتباطی مهارت پیدا می کنند و با مشارکت آنها، انرژی ذهنی-روانی شان بکار گرفته شده و احساس موثرتری خواهند داشت (کیوانفر، ۱۳۸۲).

مشاهدات و اندازه گیری هایی که در طی سال ها در کلاس های درس انجام گرفته نشان می دهد که در شیوه های آموزش سنتی یک معلم به تنهایی حدود یک دوم از وقت کلاس را صحبت میکند و بطور سنتی معلم ۵۰ درصد وقت کلاس را به حرف زدن اختصاص می دهد (گال؛ به نقل از فلاح، ۱۳۸۸). روش های سنتی بطور کلی روش های کهنه و منسوخ نیستند و از طرفی روش های جدید نیز کاملاً مطلوب و معمول نمی باشند و اصولاً روش های قدیمی را در آموزش های امروز، از لحاظ روش اجرا نمی توان به کلی مطرود دانست (مجیدیانی، ۱۳۸۸). اگر قرار است دانش آموزان خوب تربیت شوند و شهروندان مفیدی در آینده باشند می بایست برای بر عهده گرفتن نقش های بزرگسالی آماده شوند و راز و رمز این آماده شدن در فعالیت همیاری و پرهیز از رقابت ستیزه جویانه و فرد گرایانه است، آنان باید افرادی خلاق، نقاد، برخوردار از سعه صدر و دارای بینش علمی و آزادی اندیشه و عامل به رعایت حقوق دیگران باشند، برای دست یافتن به این مهم، در برنامه های مدارس، به ویژه در روش های یاددهی - یادگیری، باید روش هایی گنجانده شود که از طریق آن ها، دانش آموزان قابلیت های چگونه آموختن را از طریق همکاری و نظم فکری بیاموزند. یادگیری با روش تدریس همیاری به یک اعتبار، ایده ای قدیمی است. "تالمود" به وضوح بیان می کند: فرد برای این که یاد بگیرد، بایستی یک شریک یادگیری داشته باشد. "کوئین تی لیان" اظهار می کند: دانش آموزان می توانند از آموزش دادن به یکدیگر حداکثر استفاده را ببرند. (جانسون و جانسون، ۱۹۸۷). می توان گفت مبانی نظری "آموزش یادگیری به شیوه همیاری" متأثر از دو دیدگاه عمده و اساسی است. یکی "دیدگاه رشدی" که برگرفته از نظریه های "پیاژه"، "ویگوتسکی" و همکاران "آنهاست و دیگری "دیدگاه انگیزشی" که بیشتر به اقدامات "لوین"، "اتکینسون" و "اسکینر" مربوط می شود (اسلاوین، ۱۹۸۷).

با توجه به موارد فوق، لزوم تجدید نظر در روش های تدریس سنتی و توجه بیشتر به روش های همیاری از سوی مدارس و مراکز آموزشی ضرورت پیدا می کند. این روش به عنوان استراتژی مفیدی می تواند در یادگیری متون درسی کمک فزونی به فراگیران بکند. نظریه های تدریس یادگیری در جهت دادن به فعالیت های آموزشی تأثیر بسیاری دارند (مجیدیانی، ۱۳۸۸). در پژوهش حاضر، پژوهشگران در پی آن هستند که تأثیر یکی از روش های فعال تدریس - همیاری - را بر پیشرفت تحصیلی فراگیران پایه ی ششم ابتدایی در درس علوم تجربی در دو بعد شناختی و مهارتی، بررسی نمایند. بدین منظور، دو فرضیه زیر را جهت دستیابی به هدف مدنظر قرار می دهند:

فرضیه اول: روش تدریس همیاری در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در درس علوم تجربی در پایه ی ششم ابتدایی در بعد اهداف شناختی موثر است.

فرضیه دوم: روش تدریس همیاری در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در درس علوم تجربی در پایه ی ششم ابتدایی در بعد اهداف مهارتی موثر است.

۲- تدریس، یادگیری، پیشرفت تحصیلی

هدف اصلی امرآموزش ایجاد یادگیری در دانش آموزان است و این امر با عمل تدریس اتفاق می افتد. عمل تدریس سلسله فعالیت های مرتب، منظم، هدف دار و از پیش طراحی شده است؛ فعالیتی که هدفش ایجاد شرایط مطلوب یادگیری است. فعالیتی که به صورت تعامل و رفتار متقابل بین معلم و فراگیر جریان دارد یعنی ویژگی ها و رفتار معلم در فعالیت ها و اعمال شاگردان تأثیر می گذارد و بالعکس. از ویژگی ها و رفتارهای آنان متأثر می شود، این تأثیر ممکن است به صورت مستقل یا غیرمستقل به وقوع بپیوندد. به عبارت دیگر، تدریس عبارت است از تعامل یا رفتار متقابل معلم و شاگرد، براساس طراحی منظم و هدفدار معلم برای ایجاد تغییر در رفتار شاگرد(سیف، ۱۳۸۵).

هدف از تدریس افزایش توانایی یادگیری است و تدریس خوب نتیجه اش خوب یادگرفتن است. دانش آموزانی خوب یاد می گیرند که راهبردهای خوب یادگرفتن و کسب آموزش و پرورش را در خود توسعه می دهند. الگوی تدریس به دانش آموزان کمک می کند که ذخایر این راهبردها در آنان توسعه یابد، این الگوها به رشد دانش آموزان به مثابه فردی با توانایی افزایش تفکر و رفتار عاقلانه و ساختن مهارت ها و تعهدات اجتماعی یاری می رساند، متأسفانه در مدارس موجود چندان توجهی به این اصل نمی شود. نظام های آموزشی و معلمان بیش از آنکه عمل کنند حرف می زنند. آنان با روش های خشک قالبی، دیکته کردن کتاب های درسی و برنامه های فشرده خود، قدرت اندیشیدن را از شاگردان گرفته اند. مدارس به جای انتقال و انباشتن حقایق علمی به ذهن شاگردان، بایستی به روش های فعال که باعث افزایش قدرت تفکر انتقادی و اندیشیدن در دانش آموزان می شود تاکید کنند(بهرنگی و آقایی، ۱۳۸۳).

در روند انتخاب روش های تدریس مناسب معلمان نقش بسزایی دارند و لازم است آنها برای تدریس، روش هایی را به کار ببرند تا دانش آموزان به صورت فعال و متفکرانه در فرآیند یادگیری دخالت کنند. معلمان اگر با اصول و مبانی تعلیم و تربیت، با ویژگی های فراگیران و نیازهای آنان و روش ها و فنون تدریس آشنایی نداشته باشند هرگز قادر نخواهند بود به عنوان سازندگان جامعه ایفای نقش کنند و دانش آموزان را برای برخورد با شرایط مختلف زندگی و موقعیت های جدید که روبه رو می شوند، آماده کنند (شعبانی، ۱۳۸۰). روش های فعلی ما بیشتر برای انباشتن ذهن دانش آموزان به مطالب تکراری و همچنین تقویت "حافظه" می باشد دور افتاده است. در آموزش و پرورش متکی به "تفکر" تلاش می کنند و از هدف اصلی خود که حافظه که بحث کمتری در کلاس به منظور بالا رفتن شناخت و قدرت درک دانش آموزان صورت می گیرد، ممکن است فراگیران به آزمون ها پاسخ صحیح بدهند ولی استعدادهای ذاتی آنها شکوفا نشود. راجرز^۱ می گوید: "آن نوع یادگیری تسهیل می شود که خودانگیخته باشد و شاگرد در فرایند یادگیری مشارکت مسئولانه داشته باشد، زیرا در این راستا خودانگیختگی کل شخصیت شاگرد، یعنی عقل و احساس او را شامل می شود و فراگیرترین و پایدارترین نوع یادگیری را به وجود می آورد" (پارسا، ۱۳۸۷).

پیشرفت تحصیلی و عواملی که به احتمال زیاد آن را تحت تأثیر قرار می دهند، از دیر باز مورد توجه روانشناسان و مربیان تعلیم و تربیت بوده است و به عنوان یکی از شاخص های موفقیت فعالیت های علمی در نظر گرفته می شود و ارزشیابی از آن یکی از ارکان ضروری و اجتناب ناپذیر بهبود کیفیت نظام آموزشی است. توجه به این امر چیزی است که در تمام دنیا در رأس برنامه های توسعه آموزشی مدنظر قرار می گیرد. پیشرفت تحصیلی از این جهت اهمیت دارد که در یادگیری اثر داشته و یادگیری آموزشی، پیشرفت تحصیلی را تحت تأثیر قرار می دهد(Kauffman, 2004).

پیشرفت تحصیلی به عنوان یکی از ابعاد پیشرفت در نظام آموزش و پرورش است که به معنی موفقیت دانش آموزان در گذراندن دروس یک پایه ی تحصیلی مشخص و یا موفقیت در امر یادگیری مطالب درسی است(حیدری، ۱۳۹۰). پیشرفت تحصیلی را می توان چنین تعریف کرد: مقدار دستیابی دانش آموز به هدف های تربیتی که معمولاً در حیطه ی شناختی و در یک موضوع درسی خاص است، می باشد(خوی نژاد، ۱۳۷۴).

۳- روش تدریس همیاری

یادگیری از طریق همیاری که در شروع قرن بیستم از طرف جان دیوئی مطرح شد در چند سال اخیر از بحث های دائمی آموزش شده است. معلمان مدارس ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان گروه های یادگیری از طریق همیاری را مورد آزمایش قرار می دهند تا ببینند آیا یادگیری دانش آموزان بیشتر و بهتر می شود یا فقط از یادگیری لذت می برند(خدادادنژاد، ۱۳۸۸).

روش تدریس همیاری عبارت است از روشی برای ساخت دادن به یادگیری کلاسی دانش آموزان به گونه ای جهت رسیدن به اهداف مشترک با یکدیگر کار می کنند، در حالی که برای سنجش دانش و مهارت آموزش دیده، پاسخگویی فردی تک تک اعضای گروه مورد نظر است (کلی، ۱۹۶۴، به نقل از خدادادنژاد، ۱۳۸۸).

یادگیری همیاری یکی از انواع گوناگون مهارت ها و راهبردهای یادگیری مطالعه است که منجر به رشد اجتماعی دانش آموزان می شود. این نوع از یادگیری برگرفته از حس باهم بودن و همکاری بشر می باشد (حسنی و جهانزاده، ۱۳۹۴).

روش تدریس همیاری به سبب مشارکت و درگیری فعال دانش آموزان در جریان آموزش از انواع روش تدریس فعال به حساب می آید. ولی چیزی که آن را از روش های فعال جدا می کند مسئله همکاری و همفکری چند دانش آموز برای رسیدن به یک هدف است. ممکن است روش فعال بین معلم و دانش آموز به کار رود ولی روش همیاری مشارکت در یک گروه است و منافع گروه در آن اهمیت زیاد دارد (نقدعلی و پناهی، ۱۳۹۰).

یادگیری از طریق همیاری اصولاً یک قالب آموزشی است که در آن دانش آموزان در گروه های ناهمگن، دو تا شش نفری، در مورد وظایف یادگیری معینی که معلم تعیین می کند به کار مشغولند. در این گروه ها دانش آموزان به انواع فعالیت های یادگیری می پردازند که مستلزم همیاری و حمایت متقابل است. یادگیری از طریق همیاری زمانی محقق می گردد که دستیابی یکی از دانش آموزان به هدفی با رسیدن به اهدافی از سوی دیگر دانش آموزان، همبستگی مثبتی داشته باشد. (مریم عالی به نقل از دوچ^۱، ۱۳۸۲).

۴-پیشینه پژوهش

در ارتباط با روش تدریس همیاری و تأثیر آن بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان، پژوهش های متعددی در داخل و خارج از کشور صورت گرفته است که در ادامه به اهم این پژوهش ها و نتایج آن ها اشاره می گردد.

اسلاوین^۲ (۱۹۸۷)، ویلر^۳ و رایان^۴ (۱۹۷۳) در یک تحقیق آموزشی به مقایسه عملکرد دانش آموزان در کلاس های آموزشی همیاری و انفرادی در درس ریاضی پرداختند و به این نتیجه رسیدند، دانش آموزان در شرایط و موقعیت همیاری تکالیف را با دقت بیشتر و بهتر و در زمان کمتری نسبت به دانش آموزان شیوه انفرادی انجام دادند.

آرونسون^۵ و همکاران (۱۹۷۸) در یک بررسی به مقایسه شیوه آموزش همیاری از نوع تکنیک "جیگساو"^۶ با آموزش سنتی در پیشرفت تحصیلی و نگرش دانش آموزان در دروس ریاضی و علوم اجتماعی پرداختند. نتیجه ی تحقیق نشان داد که در میزان علاقمندی و دوست داشتن موضوع درسی و نگرش مثبت نسبت به مدرسه تأثیر مثبت داشت.

کارل اسمیت^۷ و همکاران (۱۹۸۲) در پژوهشی به بررسی اثرات روش تدریس همیاری و انفرادی بر دانش آموزان کلاس پنجم و ششم در درس ریاضی پرداختند. نتایج حاصل در خصوص این دو روش در زمینه تفاوت های جنسیتی نشان داد، عملکرد پسر ها در روش همیاری بهتر از دختر ها بود.

شاران^۸ و همکاران (۱۹۸۴) در یک بررسی و تحقیق تطبیقی و مقایسه ای، اثرات آموزش به روش سنتی را با دو تکنیک از روش همیاری، یعنی آموزش مشارکتی و آموزش تحقیق گروهی به شیوه استد (STAD) اسلاوین، مورد آزمون قرار دادند، نتایج حاکی از آن بود که به طور کلی پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در هر دو تکنیک آموزش همیاری برتر از آموزش سنتی است.

اسلاوین (۱۹۸۷) شصت تحقیق را که در خصوص یادگیری از طریق همیاری انجام شده بود و در مقاطع ابتدایی و راهنمایی و با حداقل دوره آموزشی چهار هفته ای اجرا گردیده بود، مورد بررسی و بازنگری و ارزشیابی قرار داد. یافته تحقیقات نشان می داد که، ۶۳٪ از تحقیقات عملکرد برتر را در روش آموزش همیاری نشان می دهند، ۳۳٪ از تحقیقات تفاوت چندان معناداری را گزارش نمی کنند و فقط ۴٪ از تحقیقات عملکرد بهتر را به آموزش سنتی نسبت می دهند.

1 Douch

2 Slavin

3 Weiller

4 Rayan

5 Aronson

6 Jigsaw

7 Carl Smith

8 Sharan

راس و رافوئل^۱ (۱۹۹۰) رابطه بسیار با ثباتی بین روش همیاری با پیشرفت تحصیلی به دست آورده اند، آنها در توضیح این نتیجه اظهار داشتند، دانش آموزان از طریق گفتگو با یکدیگر مواد آموزشی را مرور می کنند، ملاک و بازخوردی برای چگونگی و میزان درک و فهم شان بدست می آورند و اطلاعاتی را که ممکن است فاقد باشند و یا ناقص یاد گرفته باشند، به دست آورده و تکمیل می نمایند، از این رهگذر دانش آموزان قادرند مطالب یاد گرفته را به طور بازسازی شده، به دیگران منتقل نمایند. لازارویتز^۲ (۱۹۹۴) اثرات محیط یادگیری آموزش همیاری بر پیشرفت تحصیلی و پیامدهای عاطفی آن در درس زمین شناسی دانش آموزان دوره دبیرستان را بررسی کرد. نتایج حاکی است محیط یادگیری همیاری منجر به افزایش پیامدهای آکادمیکی در دانش آموزان می شود و در حیطه عاطفی موجب بالا رفتن عزت نفس، اشتغال و درگیری در فعالیت های کلاسی و افزایش تعداد دوستان می شود.

مومنی مهموئی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی که به بررسی تاثیر روش تدریس همیاری بر روی انگیزه پیشرفت، خودپنداره و پیشرفت تحصیلی در درس علوم انجام دادند، به این نتیجه رسیدند که روش تدریس همیاری به طور معنادار بر افزایش انگیزه پیشرفت، خودپنداره و پیشرفت تحصیلی در درس علوم دانش آموزان موثر بوده است.

خفته دل و همکاران (۱۳۹۴) تاثیر روش تدریس همیاری را با روش تدریس های بر پیرفت تحصیلی و مهارت های اجتماعی دانش آموزان پسر در درس علوم تجربی پایه پنجم را مورد مطالعه قرار دادند. نتایج نشان داد بین میانگین نمرات پیشرفت تحصیلی و مهارت های اجتماعی دانش آموزانی که با روش تدریس های آموزش دیده اند و دانش آموزانی که با روش تدریس همیاری آموزش دیده اند، تفاوت معناداری وجود دارد. به عبارتی تدریس با روش ۵ ای بر پیشرفت تحصیلی و تدریس با روش همیاری بر مهارت های اجتماعی دانش آموزان موثرتر بوده است.

خلیلی نژاد و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی که به بررسی افزایش خلاقیت دانش آموزان با استفاده از روش همیاری و تاثیر آن بر یادگیری درس ریاضی، پرداخته اند، به این نتیجه دست یافته اند که شیوه تدریس همیاری، تاثیر مثبتی بر افزایش خلاقیت و در پی آن رشد یادگیری دانش آموزان در درس ریاضی داشته است.

جلالی بارزازی و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعه ای با هدف بررسی تاثیر روش تدریس همیاری بر انگیزش و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان پسر در درس مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی به این نتیجه دست یافتند که، روش تدریس همیاری بر جنبه درونی انگیزه تحصیلی تاثیر داشته است. ولی بر جنبه بیرونی انگیزه تحصیلی تاثیر ندارد. همچنین روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی تاثیر مثبت دارد و بین انگیزه تحصیلی و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان رابطه معنی داری وجود دارد.

عبیری و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با هدف مقایسه تاثیر روش تدریس همیاری (مشارکتی)، اکتشافی و سخنرانی در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان و نگرش آنها نسبت به درس فیزیک، دریافتند بین دو روش تدریس همیاری و اکتشافی در پیشرفت تحصیلی در درس فیزیک تفاوت معنادار وجود داشت که میانگین نمرات تفاوت گروه همیاری بالاتر از گروه اکتشافی بود ولی بین گروه های دیگر دو به دو تفاوت معناداری وجود نداشت. همچنین بین دو روش تدریس اکتشافی و سخنرانی و اکتشافی و همیاری و همیاری از نظر نگرش نسبت به درس فیزیک تفاوت معناداری وجود داشت. همچنین بین نمره پیش آزمون و پس آزمون آزمودنی های گروه همیاری تفاوت معنادار وجود داشت اما بین نمره پیش آزمون و پس آزمون آزمودنی های گروه اکتشافی و سخنرانی تفاوت معناداری وجود نداشت.

اسمعیل نیا (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان روش های یادگیری از طریق همیاری، به این نتیجه رسید که دانش آموزان از طریق همکاری و مشارکت در قالب گروه به یادگیری می رسند و یادگیری معنی دار تر و عمیق تر و بصورت یادگیری چگونگی یادگیری اتفاق می افتد.

لیاوی و همکاران (۱۳۹۱) در مطالعه ای با هدف بررسی تاثیر روش تدریس همیاری بر نگرش و پیشرفت تحصیلی درس ریاضی دانش آموزان پایه پنجم ابتدایی شهرستان چالوس، به این نتیجه دست یافتند که، اگر چه روش تدریس همیاری در مقایسه با روش آموزش سنتی در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان بطور معناداری مؤثر است و موجب افزایش نگرش مثبت دانش آموزان به درس ریاضی می شود، اما در ارتباط با متغیر جنسیت معنادار نبوده است.

همدانی و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی با هدف مقایسه تاثیر یادگیری از طریق همیاری با روش تلفیق سخنرانی کوتاه و پرسش و پاسخ در پیشرفت تحصیلی درس زیست شناسی به این نتیجه دست یافتند که، در سطح $P \leq 0.05$ میانگین تفاوت پیش

1 Ross and Raphael

2 Lazarowitz

آزمون‌ها و پس آزمون‌ها در گروه شاهد که تدریس با روش تلفیقی انجام شده بیشتر از گروه تجربی بود. به عبارتی، تدریس با روش تلفیقی در مقایسه با روش همیاری در پیشرفت تحصیلی دانش آموزان موثرتر بوده است.

فرخی (۱۳۸۸) در تحقیقی تحت عنوان بررسی اثربخشی روش تدریس همیاری بر انگیزه پیشرفت تحصیلی دانش آموزان دختر پایه پنجم ابتدایی ناحیه ۷ شهر مشهد انجام داد. نتایج پژوهش نشان داد که روش تدریس همیاری بر انگیزه پیشرفت تحصیلی دانش آموزان، مؤثر بوده است.

۵- روش تحقیق

این تحقیق با استفاده از روش نیمه تجربی از نوع طرح پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل انجام گرفته است. به منظور اطمینان از تسلط معلم به روش تدریس همیاری، آموزش‌های لازم توسط پژوهشگر از طریق آموزش مستقیم و نیز ارائه ی منابع و سی دی های آموزشی در زمینه روش تدریس همیاری به معلم کلاس داده شد. سپس پرسشنامه در بین دانش آموزان دو کلاس اجرا شده و داده ها به عنوان پیش آزمون جمع آوری گردید. سپس به دانش آموزان دو کلاس، فصل ششم درس علوم تجربی آموزش داده شد. یکی از کلاس ها به روش آموزش مستقیم و کلاس دیگر به روش تدریس همیاری مورد آزمون قرار گرفتند. در نهایت پس از ۴ جلسه آموزش، از هر دو گروه توسط پژوهشگر آزمون گرفته شده و داده ها جمع آوری گردید.

۶- جامعه آماری، نمونه و روش نمونه گیری

جامعه آماری تحقیق شامل کلیه دانش آموزان آموزش ابتدایی شهرستان مسجد سلیمان در پایه ششم ابتدایی به تعداد ۱۶۴۱ نفر بود. روش نمونه گیری در این تحقیق، روش نمونه گیری تصادفی خوشه‌ای بود. به منظور انتخاب نمونه های آماری از میان مدارس ابتدایی شهرستان دو مدرسه به صورت تصادفی انتخاب شده و از کلاس های ششم آن دو مدرسه به صورت تصادفی، از هر کدام یک کلاس که از نظر هوش تحصیلی و میانگین پیشرفت تحصیلی در بین دانش آموزان، وضعیت مشابه داشته را انتخاب کردند. یکی از کلاس ها با تعداد ۳۵ دانش آموز به صورت تصادفی برای تدریس به عنوان گروه کنترل انتخاب شده و کلاس دیگر به عنوان گروه آزمون با تعداد ۳۵ دانش آموز انتخاب گردید.

۷- ابزار تحقیق

جهت اندازه گیری میزان یادگیری دو گروه، از پرسشنامه محقق ساخته جهت مهارت های درس علوم تجربی استفاده گردید. پرسشنامه مذکور بر اساس طیف لیکرت ۴ درجه‌ای (خیلی خوب، خوب، قابل قبول، نیاز به آموزش بیشتر) بر اساس دستورالعمل ارزشیابی دانش آموزان دوره ابتدایی طراحی گردید. تعداد سوالات تحقیق شامل ۸ سوال در حیطه شناختی و ۸ سوال در حیطه مهارتی دانش آموزان طراحی گردید. جهت تایید روایی از نظرات کارشناسان و اساتید آموزش و پرورش استفاده گردید. همچنین ضریب پایایی تحقیق بر اساس آلفای کرونباخ و با استفاده از نرم افزار SPSS نسخه ۲۰ محاسبه گردید و مقدار آن ۰,۷۸ بدست آمد.

۸- یافته های تحقیق

جداول ۱ و ۲ مقادیر میانگین و انحراف معیار دو گروه آزمون و کنترل را نشان می دهد.

جدول شماره ۱ - آماره های توصیفی پیشرفت تحصیلی در بعد شناختی پیش از آموزش

گروه	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد
آزمون	پیش آزمون	۳۵	۱/۷۱
	پس آزمون	۳۵	۲/۹۴
کنترل	پیش آزمون	۳۵	۱/۸۶
	پس آزمون	۳۵	۳/۷۳

جدول شماره ۲ - آماره های توصیفی پیشرفت تحصیلی در بعد شناختی پس از آموزش

گروه	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد
آزمون	پیش آزمون	۳۵	۱/۸۳
	پس آزمون	۳۵	۳/۱۲
کنترل	پیش آزمون	۳۵	۱/۸۷
	پس آزمون	۳۵	۳/۸۴

(۱) بررسی نرمال بودن توزیع نمرات پیشرفت تحصیلی دانش آموزان

جدول شماره ۳ نتایج آزمون کولموگراف - اسمیرنوف را نشان می دهد. با توجه به فرض مقدار معناداری بالاتر از ۵ درصد می توان اینطور نتیجه گرفت که فرض نرمال بودن توزیع برقرار است.

جدول شماره 3 - نتایج آزمون کولموگراف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن توزیع

متغیر	آماره Z	درجه آزادی	معنی داری
پیشرفت تحصیلی	۰/۳۴	۶۰	۰/۰۹

(۲) بررسی فرض همگنی شیب های رگرسیون

جدول شماره ۴ نشان می دهد که سطح معنی داری در گروه پیش آزمون برابر با و بیشتر از مقدار ۵ درصد (۰/۰۵) می باشد. بنابراین شیب های رگرسیون مربوطه همگن می باشد.

جدول شماره ۴- بررسی فرض همگنی شیب های رگرسیون

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	مجدور میانگین	مقدار آماره F	معنی داری
گروه پیش آزمون	۱/۴۶	۶	۱۱/۲۴	۱۰/۸۶	۰/۱۳

بررسی فرضیه شماره (۱) روش تدریس همیاری در پیشرفت تحصیلی درس علوم تجربی در دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم و ششم ابتدایی در بعد اهداف شناختی موثر است.

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	سطح معنی داری	مجدور آتا
پیش آزمون	۰/۴۹	۴	۰/۳۷۴	۱/۱۴	۰/۳۲۸	۰/۰۲۴۵
گروه	۰/۲۲۸	۷	۰/۵۷۶	۰/۹۸	۰/۱۳۴	۰/۰۲۱۰
مقدار خطا	۱۷/۴۹	۹۲	۰/۱۷۸			

با توجه به نتایج تحلیل که در جدول شماره ۵ نشان داده شده است ، مقدار آماره ی F برابر با ۱/۱۴ شده و مقدار sig برابر با ۰/۳۲۸ بدست آمده است . لذا با توجه به سطح معنی داری پنج درصد می توان نتیجه گرفت که فرضیه صفر قبول شده و در نتیجه فرض محقق رد می شود. لذا با سطح اطمینان ۹۵ درصد فرض تحقیق رد می گردد. به عبارت دیگر روش تدریس همیاری در دستیابی دانش آموزان به اهداف شناختی در مقایسه با روش تدریس سنتی تاثیر مثبت و معنی داری ندارد.

بررسی فرضیه شماره (۲) روش تدریس همیاری در پیشرفت تحصیلی درس علوم تجربی در دانش آموزان پایه های چهارم و پنجم و ششم ابتدایی در بعد اهداف مهارتی موثر است.

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	میانگین مجزورات	مقدار F	سطح معنی داری	مجدور آتا
پیش آزمون	۴/۰۱	۴	۲/۲۴۱	۶/۱۲	۰/۰۰۱	۰/۱۹۵
گروه	۰/۲۲۸	۷	۲/۱۶۸	۵/۹۱	۰/۰۳۱	۰/۲۳۲
مقدار خطا	۱۷/۴۹	۹۲	۰/۴۲۹			

با توجه به نتایج تحلیل که در جدول شماره ۶ نشان داده شده است، مقدار آماره F برابر با $۶/۱۲$ شده و مقدار sig برابر با $۰/۰۰۱$ بدست آمده است. لذا با توجه به سطح معنی‌داری پنج درصد می‌توان نتیجه گرفت که فرضیه صفر رد شده و در نتیجه فرض محقق تأیید می‌شود. لذا با سطح اطمینان ۹۹ درصد فرض محقق تأیید می‌گردد. به عبارت دیگر روش تدریس همیاری در دستیابی به اهداف مهارتی دانش آموزان، تأثیر مثبت و معناداری نسبت به روش آموزش سنتی دارد.

نتیجه گیری

مهمترین فعالیت‌های آموزشی و تربیتی توسط معلم و در کلاس درس صورت می‌گیرد، شکل دادن به هر فرایند آموزشی مستلزم بهره‌گیری از روش‌های مخصوص آن می‌باشد تا راه رسیدن به اهداف هموارتر شود. روش تدریس از مهمترین عناصری است که در تحقق هدف‌های آموزشی به طور فزاینده‌ای مؤثر می‌باشد (ملکی آوارسین و مصطفی پور، ۱۳۹۴). روش تدریس همیاری به سبب مشارکت و درگیری فعال دانش آموزان در جریان آموزش از انواع روش تدریس فعال به حساب می‌آید. ولی چیزی که آن را از روش‌های فعال جدا می‌کند مسئله همکاری و همفکری دانش آموزان برای رسیدن به یک هدف است (نقدعلی و پناهی، ۱۳۹۰).

پژوهش‌های متعددی توسط پژوهشگران به منظور تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در ابعاد و دروس مختلف انجام گرفته است و نتایج آن‌ها عمدتاً بر تأثیر مثبت این روش تدریس بر پیشرفت تحصیلی داشته است. در پژوهش حاضر نیز به منظور بررسی تأثیر این روش تدریس بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان پایه‌های چهارم، پنجم و ششم ابتدایی در دو بعد شناختی و مهارتی صورت گرفته است.

با توجه به نتایج آزمون تحلیل کوواریانس بین نمرات دو گروه کنترل و آزمایش در اهداف شناختی تفاوت معنی‌دار وجود ندارد به عبارت دیگر بین افرادی که با روش سنتی آموزش دیده‌اند با افرادی که با روش همیاری آموزش دیده‌اند در دستیابی به اهداف شناختی تفاوت معنی‌دار وجود نداشت. در خصوص نتیجه بدست آمده می‌توان چنین استنباط نمود که در مورد مباحث ارایه شده در ابعاد شناختی درس علوم در مدارس ابتدائی منابع، تجهیزات، آزمایشگاه و کتب و مجلات مناسبی در ارتباط با فصل‌های کتاب علوم دانش آموزان مقاطع تحصیلی چهارم و پنجم و ششم ابتدایی جهت تحقیق و مطالعه دانش آموزان وجود نداشته است. در حالیکه در روش همیاری، یادگیرنده باید با مسئله درگیر شود. همچنین نتایج آزمون تحلیل کوواریانس نشان داد، بین نمرات دو گروه کنترل و آزمایش در اهداف مهارتی تفاوت معنی‌دار وجود دارد، به عبارت دیگر بین پیشرفت تحصیلی افرادی که با روش سنتی آموزش دیده‌اند با پیشرفت تحصیلی افرادی که با روش همیاری آموزش دیده‌اند، به لحاظ دستیابی به اهداف مهارتی تفاوت معنی‌دار وجود داشته و روش همیاری بر روی پیشرفت تحصیلی در بعد اهداف مهارتی تأثیر داشته است.

تدریس یک فصل از کتاب علوم در اجرای پژوهش و عدم توجه به اهداف نگرشی، بنا به زمان بر بودن بروز اهداف نگرشی، از محدودیت‌های اصلی این پژوهش بود. با توجه به یافته‌های پژوهش مبنی بر تأثیرگذاری بیشتر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی دانش آموزان در ابعاد مهارتی، پیشنهاد می‌گردد در آموزش درس علوم به ویژه در مباحث مربوط به آموزش‌های مهارتی از قبیل مهارت طراحی، حل مسأله و جمع‌آوری و آزمایش اطلاعات از روش همیاری استفاده گردد. همچنین این روش در جهت ارتقای یادگیری و حصول موفقیت دانش آموزان در نیل به سطوح بالای اهداف در مقاطع ابتدایی و متوسطه، به ویژه در دروسی که ماهیتاً عملی بوده و مبتنی بر پژوهش و تحقیق هستند، مورد استفاده قرار گیرد. در ضمن پیشنهاد می‌شود که در زمینه‌های آشنایی معلمان با مراحل روش تدریس همیاری تمهیدات لازم اتخاذ شده و برنامه ریزان درسی با در نظر گرفتن چنین روش‌هایی، محتوای آموزشی دروس را سازماندهی نمایند.

- محمودزاده، غلامرضا؛ حسین مؤمنی مهموئی؛ مجید پاکدامن و محمدحسین غلامی نوقاب، ۱۳۹۴، تأثیر روش تدریس همیاری بر عزت نفس، نگرش نسبت به مدرسه و پیشرفت تحصیلی علوم تجربی پسر پایه ششم ابتدایی، دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی، موسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، http://www.civilica.com/Paper-EPSCONF02-EPSCONF02_0736.html
- مؤمنی مهموئی، حسین؛ مجید پاکدامن؛ مینا فاضلی و محمدحسین غلامی نوقاب، ۱۳۹۴، تأثیر روش تدریس همیاری بر انگیزه پیشرفت، خودپنداره و پیشرفت تحصیلی در درس علوم تجربی دانش آموزان دختر پایه پنجم ابتدایی، دومین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی سروش حکمت مرتضوی، موسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، http://www.civilica.com/Paper-EPSCONF02-EPSCONF02_0920.html
- خفته دل، مسعود؛ اسد ادیب نیا و یحیی مهاجر، ۱۳۹۴، مقایسه تأثیر روش تدریس همیاری با روش تدریس ۵ای بر پیشرفت تحصیلی و مهارتهای اجتماعی دانش آموزان پسر در درس علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی، فصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی ۲ (۹۱)، http://www.civilica.com/Paper-JR_JSR-JR_JSR-2-19_008.html
- خلیلی نژاد، سیده دانا؛ احمد شاهورانی و محمد رضا مردان بیگی، ۱۳۹۴، بررسی افزایش خلاقیت دانش آموزان با استفاده از روش همیاری و تأثیر آن بر یادگیری درس ریاضی، کنفرانس بین المللی مهندسی و علوم کاربردی، دبی، موسسه مدیران ایده پرداز پایتخت ویرا، http://www.civilica.com/Paper-ICEASCONF01-ICEASCONF01_464.html
- مؤمنی مهموئی، حسین و سارا جلالی بارزازی، ۱۳۹۳، تأثیر روش تدریس همیاری بر انگیزش و پیشرفت تحصیلی دانش آموزان پسر در درس مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی، اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران، موسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، http://www.civilica.com/Paper-EPSCONF01-EPSCONF01_633.html
- عبیری، مرجان؛ عباس صادقی؛ مهناز خسروجاوید و نادر افقی، ۱۳۹۳، مقایسه تأثیر روش تدریس همیاری (مشارکتی)، اکتشافی و سخنرانی بر پیشرفت تحصیلی و نگرش نسبت به درس فیزیک، فصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی ۲ (۱۵)، http://www.civilica.com/Paper-JR_JSR-JR_JSR-2-15_006.html
- اسمعیل نیا، مژگان، ۱۳۹۲، روش های یادگیری از طریق همیاری، کنفرانس بین المللی مدیریت، چالشها و راهکارها، شیراز، http://www.civilica.com/Paper-ICMM01-ICMM01_0010.html
- سیرتی لیاولی، فریده؛ مریم خاکپور و مهسا شاه مرادی، ۱۳۹۱، تأثیر روش تدریس همیاری بر نگرش و پیشرفت تحصیلی درس ریاضی دانش آموزان پایه پنجم ابتدایی شهرستان چالوس، اولین همایش ملی حسابداری و مدیریت، نور، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نور، http://www.civilica.com/Paper-NOORACCOUNTING01-NOORACCOUNTING01_268.html
- همدانی، زهره؛ فریبا حقانی و محمدجواد لیاقتدار، ۱۳۹۰، مقایسه تأثیر یادگیری از طریق همیاری با روش تلفیقی سخنرانی کوتاه و پرسش و پاسخ بر پیشرفت تحصیلی درس زیست شناسی، فصلنامه پژوهش در برنامه ریزی درسی ۲ (۳) http://www.civilica.com/Paper-JR_JSR-JR_JSR-2-3_001.html
- فرخی ترشیزی، مهری (۱۳۸۸)؛ بررسی اثربخشی روش تدریس همیاری بر انگیزه پیشرفت تحصیلی دانش آموزان دختر پایه پنجم ابتدایی ناحیه ۷ شهر مشهد. پایاننامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی
- عالی، م. (۱۳۸۲). مقایسه تأثیر روش های آموزش سنتی، یادگیری در حد تسلط، یادگیری تلفیقی در حد تسلط و همیاری بر عملکرد دانش آموزان در درس ریاضی و آمار. نشریه فصلنامه نوآوریهای آموزش، شماره ۶.
- نقدعلی، محسن و پناهی، زهرا، (۱۳۹۰)، ارتباط اجتماع پژوهشی در برنامه فلسفه برای کودکان با روش های تدریس فعال و مشارکتی، تفکر و کودک. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره دوم، پاییز ۱۳۹۰. صص ۱۰۱-۱۲۶.
- خدادادنژاد، علی (۱۳۸۸). تأثیر روش تدریس همیاری بر نگرش و پیشرفت تحصیلی درس ریاضی دانش آموزان پایه پنجم ابتدایی شهرستان گچساران. فصلنامه اندیشه های تازه در علوم تربیتی، سال پنجم، شماره اول، زمستان، ۱۳۸۸.
- ملکی آوارسین، صادق و مصطفی پور، روزیتا (۱۳۹۴). بررسی تأثیر روش تدریس کاوشگری بر میزان پیشرفت تحصیلی درس علوم تجربی دانش آموزان پسر پایه پنجم ابتدایی. نشریه علمی-پژوهشی آموزش و ارزشیابی، سال هشتم - شماره ۲۹- بهار ۱۳۹۴. صص. ۴۳-۵۹
- Vaino Brazdeikis and Mantas Masaitis, Teaching Aids in Teaching and Learning Environments of Lithuanian Schools , Kaunas University of Technology Donelaicio 73, LT-44239 Kaunas, Lithuania , <http://dx.doi.org/10.5755/j01.ss.76.2.1964>

- Aronson, E., Bridgeman, D. L., & Geffner, R. (1978). The effects of a cooperative classroom structure on students' behaviour and attitudes. In D. Bar-Tal & L. Saxe (Eds.). Social psychology of education: Theory and research. Washington, DC, New York ,itd: Hemisphere
- Johnson, D., & Johnson, R. (1987). Learning together and learning alone. New York: Prentice-Hall.
- Lazarowitz, R. (1994). Setting academic achievement and affective outcomes. Journal of Research in Science Teaching, 31(10), 1121- 31.
- Ross, J. A., & Raphael, D. (1990). Communication and problem solving achievement in cooperative learning groups. Journal of Curriculum Studies, 22(2), 149 – 164.
- Sharan, S. (1984). Cooperative learning in small group: Recent methods and effects on achievements, attitudes and ethnic relations. Review of Educational Research, 50, 241-272.
- Slavin, R. E. (1987). Developmental and motivational perspectives on cooperative learning: A reconciliation. Child Development, 58, 1101-1167.
- Slavin, R. E. (1990). Research on cooperative learning: Consensus and controversy. Educational Leadership, 47(4), 52-55.
- Kauffman,D.F.(2004). Self-regulated learning in web-based environments: instructional tools designed to facilitated cognitive strategy use, meta cognitive processing, and motivational beliefs. Journal of Educational Computing Reserch. 30(1,2), 139-161

مسجد: آغاز معماری در تمدن اسلامی

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۹/۰۵

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۰۵

کد مقاله: ۴۴۵۲۲

افتخار قاسم زاده^۱، ذاکر حاتم پور^۲، رقیه یوسف دخت^۳

چکیده

مسجد یکی از شاخص‌ترین بناهای معماری اسلامی است، مطالعه و پژوهش درباره آن به سبب اینکه آغاز معماری در تمدن اسلامی با این بنا است، ضروری می‌باشد. مسجد جلوه‌ای از زیبایی‌های بصری و نمونه بارزی از تلفیق و ارتباط فرم‌های نمادین با باورهای عمیق اعتقادی در عرصه حیات مادی است که علاوه بر تأمین کالبد مکان عبادت با زبان کنایه و اشاره هنر از معرفت دینی و راز و رمز شریعت سخن می‌گوید، و از این رو اهمیت و قداست ویژه‌ای برخوردار است. مسجد در اصل متناسب به ذات اقدس خداوند است و در بیان معماری هنرمندانه آن از ماورایی‌ترین دریافت‌های بشری بهره گرفته می‌شود. در این نوشتار ضمن بیان معانی لغوی و اصطلاحی مسجد و تاریخچه آن، اهمیت و ضرورت، آداب و احکام مسجد و در نهایت به معماری و کارکردهای آن در تمدن اسلامی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی-تحلیلی پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: مسجد، معماری، کارکردها، آداب و احکام، تمدن اسلامی

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی - دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره). (مستول مکاتبات) eftekhargasemzadeh@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی - دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد تفسیر قرآن - دانشگاه شهید مدنی آذربایجان تبریز.

۱- مقدمه

هنر معماری با پیشینه چندین هزارساله خود، پیوسته نقش بسیار مهم و حساسی در جوامع انسانی داشته است که تاکنون هنر معماری در رابطه با عوامل متعدد خصوصاً علل مذهبی تغییرات و تحولات بسیاری را به خود دیده که طبعاً تمامی این دگرگونی‌ها سبب پیشرفت و شکوفایی معماری شده است. در بین اندام‌های معماری هر جامعه‌ای اعم از یکجانشینی‌های ابتدایی و یا شهری پیشرفته امروزی، نیایشگاه همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و از لحاظ معماری نیز بهترین و پیشرفته‌ترین تکنیک‌ها در آن به کار گرفته شده است. به طوری که با مطالعه دقیق نیایشگاه‌ها در هر دوره و هر جامعه‌ای می‌توان علاوه بر مسائل اعتقادی به نوآوری‌های فنی که در زمینه معماری نصیب آنان گردیده نیز پی برد. با آمدن اسلام، احداث و برپایی مسجد بیش از هر بنای دیگری مورد توجه قرار گرفت، تا جایی که در هر شهر و روستایی مساجد آدینه و جامع ساخته شدند، و معماران اسلامی با به کارگیری عوامل متعددی نظیر محاسبات دقیق، طراحی متناسب، انتخاب فرم درست پوشش بنا و رعایت مسائل فنی تمام سعی و تلاش خود را جهت هر چه با شکوه‌تر ساختن خانه‌های خدا به کار گرفتند. در قرون اولیه اسلامی، طرح، مصالح و شیوه ساخت نخستین مساجد بسیار ساده و بی پیرایه بوده است؛ زیرا معماران اسلامی سعی بر این داشتند تا اولاً از تجملات و تزئینات زایدالوصف اعصار پیشین (درابنیه) اجتناب ورزند. ثانیاً با توصیفاتی که از مسجد پیامبر شنیده بودند، سادگی آن را سرمشق و الگوی خویش قرار دادند و با ساخت مساجد اولیه، بنیان محکمی برای بناهای آینده پی ریزی نهادند. مسلمانان تنها به آرایش معنوی قناعت کرده، با ذکر نام خدا آنجا را مزین و زیبا می‌ساختند زیرا در آن عصر عنایت و دقت کامل داشتند که کوچک‌ترین اثری هم از آثار بت‌پرستی باقی نگذارند. گذشته از این اسلام اساساً در عصری آمد که تکلف‌ها، ترف و تجمل به حد افراط رسیده و زندگانی را مشکل ساخته بود. از این جهت اسلام سادگی و اعتدال را پیشه و شعار خود ساخت و مانند یک نهضت عمومی علیه تجمل‌های کمرشکن زندگی آن عصر قیام کرد.

سال‌ها بلکه قرن‌ها گذشت و دامنه فتوحات اسلامی تا شام، عراق، فارس و حتی سراسر آسیا و آفریقای شمالی گسترده شد و از آنجا به اسپانیا و جنوب فرانسه انتشار یافت و در همه این مراحل مسجد اسلام نیز دوش به دوش فتوحات اسلامی در پیشرفت بود. بدیهی است در اثر این تحولات، اختلاط و امتزاج‌ها مسجد نیز پذیرای این عوامل شد و از این جهت در اکناف و اطراف کشورهای اسلامی مساجدی گوناگون با معماری‌های زیبا و دل‌پسند پدید آمد بلکه می‌توان گفت مسجد خود بهترین آئینه تحول فن معماری و از بزرگ‌ترین عواملی است که در ادوار مختلف تاریخ اسلام قریحه و هوش سرشار مسلمانان را به کار آورد و در پیشرفت فن معماری خدمتی بزرگ و شایان تمجید انجام داده است.

محور اصلی این تحقیق بر موضوعات ذیل پایه‌گذاری شده است:

۱. معنای لغوی و اصطلاحی مسجد؛
۲. تاریخچه مسجد؛
۳. اهمیت و ضرورت مسجد؛
۴. آداب و احکام مسجد؛
۵. معماری؛
۶. کارکردهای مسجد.

۲- معنای لغوی و اصطلاحی

«مسجد» (جمع: مساجد) در زبان عربی، از ماده «س-ج-د» به معنای جایی است که در آنجا انسان در مقابل خداوند پیشانی بر زمین می‌گذارد (گرابار، ۱۳۷۴: ۴۱) و مسجد، اسم مکان و به معنای جایی است که در آنجا سجده می‌کنند (مصطفوی، ۱۳۶۸: ج ۵: ۵۵). مسجد در سیر تاریخی خود از عهد باستان تا زمان اسلام معنایی گوناگون به خود دیده است. معنای نخست آن کاربردی حسی داشته و به خم کردن و فرود آمدن سر بر روی زمین گفته می‌شده است. همچنین «سجود» به معنای «سر به زیر افکندن و فروتنی» در انسان، حیوان و جماد مشترک است. راغب اصفهانی در این مورد می‌گوید: «سجود به معنای سر به زیر انداختن و فروتنی است و آن بر دو قسم است؛ یکی سجود اختیاری که ویژه انسان و با انجام آن سزاوار ثواب می‌شود، و دیگری سجود تسخیری که انسان، حیوان و نبات را در بر می‌گیرد» (۱۴۱۶: ق: ۳۷۹). برخی معتقدند کلمه مسجد از واژه‌ای غیر عربی «msgd» به معنای محل عبادت گرفته شده است که در متون زبان آرامی مربوط به قرن پنجم پیش از میلاد مسیح وجود دارد (پدرسن و جمعی از نویسندگان، ۲۰۱۲: ج ۶: ۶۴۴). در دوره پیش از اسلام این کلمه برای اشاره به هر مکان و معبدی بوده که در آن خدا را عبادت می‌کرده‌اند (همان: ۶۴۵). برخی معتقدند کلمه «مساجد» در آیه چهارم سوره حج در همین معنا به کار رفته است (همانجا).

دهخدا با استناد به منابع کهن و ذکر نمونه‌های بسیار از آنها نوشته است که کلمه عربی مسجد، در اصل، به صورت کلمه «مزگت» از زبان آرامی وارد عربی و فارسی شده است (نک: دهخدا: ذیل واژه «مزگت»). او به نقل از این منابع آورده است که حروف «ز»، «گ» و «ت» در عربی به «س»، «ج» و «د» تغییر کرده و مسجد در عربی یعنی جای سجده کردن. به نقل این

منابع، مزگت به معنای نمازخانه، خانه خدا، «خانه‌ای که برای پرستش پروردگار بسازند و هرکس خواست در آن عبادت کند» و نظائر آن می‌آمده است (همانجا).

مسجد در اصطلاح رایج فعلی به معنای عبادتگاه خاص مسلمانان و محل نماز خواندن آنهاست. گفته‌اند از آن رو که مسلمانان در نماز، سجده می‌کنند و سجده نهایت خضوع در عبادت است، این مکان را مسجد به معنای جای سجده نامیده‌اند. مسجد، به لحاظ فقهی احکامی ویژه دارد و به لحاظ مادی ممکن است عبارت از یک ساختمان محصور میان دیوارها یا یک زمین بدون سقف و دیوار باشد. «مسجد جامع» نیز به معنای مسجد به کار می‌رود ولی غالباً مراد از این کلمه مسجدهای بزرگ یا مساجدی در شهرها است که نماز جمعه در آن اقامه می‌شود (نک: اسپیزیتو، ۱۳۹۱: ۴؛ ج ۴: ۱۷۱).

واژه مسجد بیست و هشت بار به شکل جمع و مفرد در قرآن کریم به کار رفته است که در برخی از آنها از اهمیت مسجد و حفظ آن سخن رفته است (مقصودی، ۱۳۸۷: ۱۰۶)؛ از جمله: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُتَّقِينَ» (ترجمه: مساجد را فقط کسی آباد میکند که به خدا و روز قیامت ایمان آورد و نماز را برپا دارد و زکات بدهد و از کسی جز خدا ترسد- امید است آنها هدایت یابند.) [توبه-۱۸].

مالکیت مسجد در قرآن به خدا نسبت داده شده است (جن/۱۸). از امام صادق(ع) از علت احترام مساجد پرسیدند، آن حضرت در پاسخ گفتند: «زیرا مساجد خانه‌های خدا در زمین‌اند» [۸] بنابر سخن قرآن، مسجد مکه که همان مسجدالحرام است، مکانی برای فعالیت‌های آیینی و نیز محل گرد هم آمدن (بقره/۱۲۵) است و این مسجد نخستین خانه‌ای است که برای عبادت مردم برپا شده است. (آل عمران: ۹۶) (اسپیزیتو، ج ۴: ۱۶۵).

۳- پیشینه تاریخی مسجد

حضرت رسول اکرم (ص) ۱۳ سال پس از بعثت گرامیشان، در مکه به هدایت و تبلیغ پرداختند، ولی مدام مورد بی‌حرمتی و حتی ضرب و شتم و شکنجه کفار قریش قرار می‌گرفتند. تا اینکه با بیعت‌های پی در پی که از طرف قبایل مسلمان شده مردم یثرب با آن حضرت به عمل آمد، زمینه حکومت اسلامی در آن دیار آماده شد و حضرت رسول اکرم (ص) در روز پنجشنبه اول ماه ربیع الاول از مکه همراه با یکی از یاران خود بیرون آمدند و به قصد مدینه هجرت فرمودند. آن حضرت در روز دوشنبه ۱۲ ماه ربیع الاول وارد محله قبا در جنوب مدینه شدند و در خانه مردی به نام کلثوم بن هدم و بعد از آن به خانه خثیمه اوسی نزول فرمودند. «قبا» در حومه جنوبی مدینه اولین توقفگاه مهاجران در بیرون شهر بود، و انصار در این محل به استقبال یاران خود می‌-شتافتند. پس از اقامت چند روزه حضرت که به انتظار امیر المؤمنین (ع) بودند. حضرت در «قبا» میان قبیله بنی عرو بن عوف اقامت داشتند.

ابن اسحاق می‌گوید: رسول خدا در مدتی که در «قبا» حضور داشتند مسجد قبا را تأسیس فرمودند؛ سپس روز جمعه بیرون رفتند و نماز جمعه را در میان قبیله بنی سالم بن عوف، در مسجدی در میان وادی رانواء، به جای آوردند که این نخستین نماز جمعه‌ای بوده است که در مدینه توسط شخص پیامبر اقامه شد و صد نفر مسلمان نیز در آن نماز شرکت داشته‌اند (قاضی ابرقوه، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۷۳).

بعد از اینکه پیغمبر (ص) مسجد قبا را بنا فرمودند، به طرف مرکز مدینه حرکت کردند و به محلی بنی سالم بن عوف که رسیدند، ظهر جمعه شده بود. حضرت پیغمبر اکرم (ص) در یک مسجدی که هم اکنون هم آثارش وجود دارد و اسمش مسجد جمعه است، شخصاً اقامه جمعه فرمودند و مطابق کتب تواریخ صد نفر به پیغمبر اکرم (ص) اقتدا کردند و اسم آن مسجد را مسجد المأه گذاشتند.

بعد از آن که پیامبر در مسجد بنی سالم بن عوف نماز جمعه را اقامه کردند، تشریف آوردند در مرکز مدینه و مسجد النبی پایه گذاری شد. مسجد پیامبر، به زودی جایگاه ویژه‌ای نزد مسلمانان یافت و به مکانی برای عبادت، آموزش مذهبی، فعالیت‌های جمعی و تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی تبدیل شد. پیش از این، پیامبر در برخی مکان‌های مکه به همراه مؤمنان نماز جماعت خوانده بود ولی جایی را به عنوان مسجد تعیین نکرده بود.

مسجد پس از هجرت، افزون بر عبادت، مرکزی برای اداره حکومت بود و سپس به عنوان مکانی آموزشی و تبلیغی نیز به کار رفت. بعدها وقتی دارالحکومه و مدرسه ساختند، مسجد به عبادت اختصاص داده شد؛ گرچه گهگاه از آن به عنوان مدرسه نیز استفاده می‌شد (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۰۱).

در جریان فتوحات عراق و شمال آفریقا در قرن اول هجری، مسلمانان با الگوبرداری از پیامبر اکرم(ص) در مدینه، معمولاً فضایی را که در مرکز اردوگاه‌هایشان قرار داشت به مسجد اصلی اختصاص می‌دادند. با تبدیل شدن پادگانها به شهرهایی چون

بصره، کوفه، فسطاط و قبروان این محل‌های عبادت نیز به بناهایی دائمی تبدیل شدند. از همین الگو در بنیانگذاری بغداد در قرن دوم هجری و قاهره در قرن چهارم هجری استفاده شد. مسلمانان در شهرهایی که فتح می‌کردند مانند دمشق، بیت المقدس و مدائن مساجد خود را در محل معابد کلیساها و قصرها بنا می‌نهادند (اسپیزیتو، ج ۴: ۱۶۷).

احداث مساجد پس از مسجد قبا و مسجد النبی در دیگر مناطقی که اسلام بدانها راه می‌یافت، انجام می‌گرفت. در قرن اول قمری مسجد کوفه (۱۷ق.)، مسجد فسطاط (۲۱ق.) و جامع بصره (۲۴ق.) به اهتمام مسلمانان ساخته شد (غنیمه، ۱۳۷۲: ۶۱). به گفته ابن خلدون (م. ۸۰۸ق) دو نوع مسجد شهری وجود داشته است: مساجد بزرگ تحت اختیار دولت برای نمازهای جمعه و اجتماعات مهم مسلمانان و مساجد کوچک که به وسیله بخش‌های گوناگون جمعیت شهری ساخته و اداره می‌شدند. در دوره اولیه معمول این بود که به پیروی از آداب و رسوم پیش از اسلام و نیز روش و سیره پیامبر در مدینه، خلفا یا فرمانداران منصوب آنها اقامتگاه خود را در کنار مسجد جامع برپا کنند در حالی که مردم عادی مساجد خود را در محلات قبیله‌ای خود می‌ساختند. با افزایش شدید قدرت و ثروت امپراتوری‌های اسلامی و جدا شدن اقامتگاه حاکمان، بر تعداد مساجد دولتی و غیردولتی به شدت افزوده شد. هر دو نوع معمولاً به کمک مردم و درآمدهای اوقاف تأسیس و نگهداری می‌شدند (اسپیزیتو، ج ۴: ۱۶۷-۱۶۸).

کارایی مسجد غالباً برای برپایی عبادات روزانه و نماز جمعه بوده که مردان بیشتر در آن شرکت می‌کردند. زنان در عقب صف مردان در حالی که پرده‌ای میان آنها و مردان بود یا در اتاقی جداگانه و یا در طبقه بالا در مراسم حضور داشتند (همان: ۱۶۹). به سبب وجود احکام خاص مسجد، غالباً مکانی خارج از محل عبادت برای وضو اختصاص داده می‌شد. در تاریخ شیعه همانند اهل تسنن، اهمیت مساجد و قدرت آنها فراز و نشیب فراوان داشته است. مسجد مرقدهای شیعیان در کربلا و نجف از حمایت آل بویه (قرن‌های چهارم و تا پنجم قمری) و صفویه (قرن‌های دهم تا یازدهم قمری) برخوردار بوده است. سلسله فاطمی اسماعیلیه (قرن‌های چهارم تا ششم قمری) مساجد بسیاری را در شمال آفریقا تا مصر و حجاز بنا کرد و در تحت حمایت قرار داد. صفویه همین کار را در ایران و کشورهای ساحل خلیج فارس انجام داد. با این حال، زمانی که جمعیت شیعه مذهبیه نیروهای سنی شدند، نه تنها روند مسجدسازی به میزان بسیاری کاهش یافت؛ بلکه برگزاری مراسمی مانند نماز جمعه نیز رو به کاستی نهاد (همان‌جا).

۴- اهمیت و ضرورت مسجد

مسجد جایگاهی برای دفاع از ارزش‌های فرهنگی، علمی و سنت‌های ارزشمند اسلامی است که جلوه‌ای ویژه در جامعه اسلامی و جهان کنونی پیدا کرده است. مسجد میعادگاه و محل تجمع و نقطه شروع حرکت‌های انقلابی و از همه مهم‌تر، مکانی مقدس برای شکرگزاری و سجده‌گاه مومنین است (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۹). مسجد کانون گرم زندگی‌ساز و سعادت آفرینی است که وسیله و جایی برای اصلاح باطن اجتماع، مسجد، مجلس شورای هر محل است، محل عبادت است، مدرسه و اندرزگاه و کانون خیریه و مرکز تربیت و تعاون اجتماعی است. پایگاه بسیج مردم و آگاه کردن آنان است. محل آشنا شدن به اسلام و کسب اعتماد مردم نسبت به یکدیگر است. مسجد، مقدس‌ترین، پاک‌ترین، سرنوشت‌سازترین مکان و موقعیت حضور مسلمین است و به تعبیر امام خمینی (ره) مساجد سنگر است و باید این سنگرها را حفظ نمود (فراحتی، ۱۳۸۲: ۵۲-۷۱؛ پورجعفر، امیرخانی و لیلیان، ۱۳۹۰: ۲۱). در طول تاریخ، مسجد مأمن جهادکنندگان در راه شرف اسلامی و آزادی مسلمین است که این خود تأکیدی بر اهمیت ویژه مسجد در عصر احیاء تفکر اسلام راستین محمدی است؛ باتوجه به این اهمیت است که «معماری اسلامی» به طور عام و «معماری مسجد» به شکل خاص، چشم جهانیان را به خود متوجه کرده است. در معماری اسلامی، مسجد به عنوان سمبل و معرف این معماری مطرح می‌شود. با توجه به همین ویژگی‌ها، همچنین به سبب توجه و علاقه‌ای که عموم طبقات مردم، بدان داشته و دارند، سلاطین و حکمرانان هم در حکومت خویش، با ساخت مساجدی با شیوه‌های جدید (از نظر فرم ظاهری نما و گاهی با اضافه کردن فضای بدیع و همراه با نوآوری)، سیر و تحولی در معماری اسلامی شدند (زمرشیدی: ۹).

۵- آداب و احکام مسجد

از همان زمان که مسجد در اسلام بنیان گذاشته شد، احکام و آدابی برای حضور در آن و رفت و آمد به آن در قرآن و حدیث ذکر گشت. به ظاهر، نخستین احکام و آدابی که برای مسجد برشمرده شد، مربوط به اموری مانند طهارت و نظافت بود. برای نمونه، توصیه‌هایی اکید از پیامبر اکرم (ص) درباره ثواب پاکیزه کردن مسجد و نکوهش آلوده کردن آن، در دست است که در موضوع «آداب» می‌گنجد (نک: مجلسی، بی تا: ۲۷۵-۲۷۷ و ۵۷۴-۵۷۳). درباره شخص نمازگزار و اشیا و حالات مربوط به او نیز

احکام فقهی خاصی وضع شده است؛ مثلاً ورود به مسجد در حالت جنابت حرام شمرده شده یا پوشیدن لباس سفید و پاکیزه برای حضور در مسجد مستحب و لباس سیاه و چرک مکروه است (نک: امام خمینی، ۱۳۶۴: مسائل شماره ۷۹۸-۸۶۵). سرویس‌های بهداشتی در خارج و در فاصله‌ی مناسبی از مسجد، واقع در مصلا ساخته شود. البته در این خصوص بایستی به اقلیم نیز توجه شود. استفاده از پوشش و مصالح مناسب در کف و تا ارتفاعی خاص از دیوار تا امکان نظافت و ... فراهم باشد (مقصودی: ۱۲۵).

۶- معماری

معماری اسلامی به عنوان یکی از موفق‌ترین شیوه‌های معماری در تاریخ معماری جهان مطرح است. از لحاظ تاریخی معماری اولین هنری به شمار می‌آید که خود را با هویت و مفاهیم اسلامی سازگار نمود و از طرف مسلمانان مورد استقبال قرار گرفته است (مهدوی نژاد، دهقانی و برومند، ۱۳۹۴: ۲۶۵). مساجد به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌ی معماری اسلامی در مناطق مختلف جهان به لحاظ معماری شباهت‌هایی بسیار به یکدیگر دارند؛ با این حال، در هر منطقه‌ای پذیرای خصوصیات معماری و هنری آن منطقه نیز شده و تفاوت‌هایی با دیگر مساجد یافته‌اند. بدین ترتیب، معماری مساجد هر کشور گویای ویژگی‌های معماری بومی آن سرزمین شده است (پاپادوپولو، ۱۳۷۸: ۹).

به طور کلی، مساجد دارای عناصر مشترکی هستند که آنها را از سایر بناها متمایز می‌سازد. این عناصر مشترک عبارت‌اند از: شبستان، مقصوره، محراب، منبر، صحن یا حیاط و مناره. کلیه عناصر ذکر شده، به نوعی، کم و زیاد در ساختمان مساجد اسلامی به کار گرفته شده‌اند.

۶-۱- شبستان

شبستان یا بخش سرپوشیده مسجد که در آن نماز گزارده می‌شود، اندام اصلی همه مسجدهاست که معمولاً دارای دو بخش زنانه و مردانه است. این دو بخش در مسجدها به گونه‌های مختلفی از یکدیگر تفکیک می‌شوند؛ گاه به صورت شبستان ویژه زنانه در طبقه بالا (به صورت نیم طبقه یا کمربوش) پیش‌بینی می‌شود و گاه با پرده یا هر گونه جدا کننده در تراز شبستان از فضای مردانه تفکیک می‌شود. این شبستان غالباً با میانسرا (حیاط) همراه می‌شود ولی در عین حال مسجدهایی نیز وجود دارند که میانسرا ندارند؛ مانند: مسجد ایاسوفی، مسجد کبود و مسجد شیخ لطف الله.

مسجد پیامبر از ابتدا دارای دو بخش سرپوشیده (شبستان) و سرگشاده (میانسرا) بوده است. و این همان الگوئی است که مستشرقین به عنوان مسجد عربی از آن نام می‌برند. مسجدها در سده‌های اول و دوم هجری از ابتدا به صورت دو بخشی ساخته می‌شدند یعنی دارای بخش دارای بخش سرپوشیده و سرگشاده به تفکیک بوده‌اند نظیر مسجد اموی، مسجد فهرج یزد و ... (زرگر، ۱۳۸۶: ۴۷).

۶-۲- مقصوره

مقصوره محوطه‌ای در نزدیک محراب بوده است که برای خلیفه ساخته می‌شد. در لغت به معنای اتاق کوچک است و در اصطلاح اتاق کوچک محصور در جلوی مسجد و محراب بوده که امام یا خلیفه در آن می‌ایستاده است. صرف نظر از اینکه پیرایی مقصوره یا به دلیل ترس بعضی از خلفای صدر اسلام از سوء قصد و یا نوع دیگری از تکریم خلیفه یا امام بوده است. مقصوره فقط در مساجد بسیار بزرگ، در پایتخت دیده می‌شود. به طور کلی مقصوره برای درک شکل‌های تزئینی بیشتر اهمیت دارد تا برای فهم مسجد (زرگر: ۴۸). برخی مورخان عثمان بن عفان را نخستین کسی دانسته‌اند که مقصوره را برای امنیت خود به مسجد افزوده است (سهمودی، بی‌تا، ج ۲: ۵۱۰) و برخی دیگر، مروان بن حکم و یا دیگران را مبدع مقصوره معرفی کرده‌اند (قاسمی دمشقی حنبلی، ۱۳۹۰: ق: ۱۰۴).

مقصوره به گونه‌ای واضح‌تر از محراب یا منبر، نشان از حضور حاکم یا فرمانروا دارد. بر عکس، هر مسجد جامع مستلزم وجود امام و خطیب است. مقصوره حصاری جداگانه و معمولاً مربع شکل است که درون مسجد و نزدیک محراب قرار دارد. دیوارهایش می‌تواند که بنایی شده باشد، ولی شبکه کاری با چوب یا فلز متداول‌تر است. این دیوار برای مجزا کردن شخصی که در مقصوره است از دیگر نمازگزاران کفایت می‌کند. ولی در عین حال این امکان را به او می‌دهد که نماز را مشاهده کند و در آن شرکت جوید (زرگر: ۴۸).

۶-۳- محراب

محراب یعنی تورفتگی عمیق در دیوار رو به قبله که بیشتر با تزئینات فراوان همراه است. پیش از آن، جهت قبله را در مساجد باز بدون دیوار از طریق فرو کردن عمودی در ماسه یا چنان که در خانه پیامبر در مدینه عمل شد، به کمک یک قطعه سنگ نشان

می‌دادند (اسپیزیتو، ج ۴: ۱۷۱). متداول‌ترین دلیلی که برای وجود محراب اقامه شده این است که جهت برگزاری صفوف نماز را مشخص می‌کند. ولی گرابار بر این باور است که به سه دلیل این توجیه نادرست است:

۱. یکی اینکه در هیچ یک از مساجد اولیه محراب وجود نداشت.
۲. همواره بخش‌های کالبدی مسجد در راستای قبله ساخته می‌شد و نیازی به یک نشانه دیگر نبود.
۳. از بیشتر نقاط مسجد نمی‌توان محراب را دید، و ابعاد آن تناسبی با کارکردی که برای آن شمرده شده تناسبی ندارد (۱۳۷۹: ۱۳۲).

به گفته گرابار برخی نویسندگان توجیه دیگری را ارائه کردند که محراب، ویژگی شاهانه‌ای بود که به ساختمان مساجد وارد شد، تا جایگاه خلیفه یا نماینده او را در مسجد متمایز کند. ولی این توجیه هم چندان مورد پذیرش او نیست. چرا که محراب به صورت ویژگی خود به خودی کلیه مساجد، و نه مساجد اصلی و رسمی درآمد. ولی دیدگاهی که خود گرابار درباره پیدایی محراب ارائه می‌کند، این است که محراب معنایی نمادین دارد و پیدایی آن با هدف یادآوری حضور پیامبر به عنوان اولین امام مسلمین است. چون نخستین محراب در مسجد اموی مدینه ساخته شد. در همان جایی که پیامبر در خانه اصلی خود هنگام امامت یا وعظ، بر حسب عادت در آنجا می‌ایستادند (همان: ۱۳۳؛ زرگر: ۵۰).

۶-۴- منبر

مکان بلندی که واعظ و خطیب از آن بالا می‌رود و به وعظ و خطابه می‌پردازد، منبر نام دارد. منبر از ریشه عربی «نَبَرَ» به معنای عالی و بلند می‌باشد. ابن منظور می‌گوید: «محل ایراد خطبه توسط خطیب را به دلیل بلندی آن، منبر می‌گویند» (۱۴۱۴ ق، ج ۵: ۱۸۹). در زبان فارسی واژه‌های گوناگونی چون کرسی، اورنگ، سریر و تخت‌گاه هست که تا اندازه‌ای از شکل ظاهری همسان منبر است. ولی کاربرد آنها نه برای وعظ و خطابه، بلکه برای نشست و بار عام دادن پادشاهان است. هر چند در پیش از اسلام، پادشاهان ایران و روم و حتی برخی از فرمانروایان محلی از وسیله‌ای به نام کرسی یا تختگاه به هنگام جلوس یا برای دیدار با بلند پایگان کشورهای دیگر استفاده می‌کردند، اما بی‌گمان پیامبر (ص) در ساختن و استفاده از منبر نه از آنها الهام گرفته بود و نه هدف آنها را دنبال می‌کرد (زرگر: ۵۰). پیش از ظهور اسلام منبر در حجاز وجود نداشت و سخنرانان برای سخنرانی بر نیزه تکیه می‌دادند و سخن می‌راندند. پیامبر اکرم (ص) نیز در آغاز رسالت به صورت ایستاده و با تکیه بر درختی (استوانه حنانه) خطبه می‌خواند تا این که برای ایشان منبری با سه یا چهار پله ساختند. در برخی منابع روایی از کلمه «منبر» برای سخنرانی پیامبر (ص) یاد شده که شاید بتوان از آن برداشت کرد که در آن زمان منبر به کار می‌رفته است.

به گفته بوکهارت این مسئله را که پیامبر ساخت منبر از تمدن‌های چون ایران و روم وام گرفته، باید کاملاً تصادفی تلقی کرد (۱۳۶۵: ۱۰۴). نباید این موضوع را انکار کرد که حکومت‌های اموی و عباسی در تغییر شکل ظاهری منابر و تزیین و آرایش آنها، از تمدن‌های پیش از اسلام تأثیر پذیرفته بود.

نخستین منبرها بسیار ساده و دارای چند پله بود و از لحاظ ساختاری دارای دو مثلث مسطح در دو بدنه که در میان این دو، یک ردیف پله قرار می‌گرفت که خطیب را به بالاترین قسمت که عرشه یا نشستگاه است می‌رساند. رفته رفته از دوره خلفای اموی و اموی دچار تحولاتی شد و از نظر شکل و ظاهر تغییرات گوناگونی شد.

۶-۵- صحن یا حیاط

یکی از عناصر مهم معماری مساجد اسلامی، صحن و حیاط است که به دلیل پیروی از طرح و نقشه اولین مسجد جهان (مسجد النبی) طرح مربع و یا مربع مستطیل دارد و فضای آزاد و ورحانی را برای واردین به مسجد ایجاد می‌کند. در واقع شکل و فرم و عناصر تزیینی ابتدا در همین صحن‌ها به نمایش در می‌آیند و شما هنگام ورود به مسجد بسیاری از عناصر معماری و تزیینات وابسته به معماری را یکجا مشاهده می‌کنید. در وسط صحن حیاط، آب، مظهر پاکیزگی و نظافت، در حوض بزرگی که با فضا سازی بنا به صورت دایره و یا مربع و مستطیل و یا هشت گوش متناسب است، متجلی می‌شود. معمولاً معماران چیره‌دست تمام دانش‌ها و رموز معماری خود را در یک بنای مقدس به کار می‌برند. از این‌رو، محل حوض را در جایی انتخاب می‌کردند که لاقل تصویر بخش اعظمی از بنا به ویژه ایوان‌ها و طاق نماهای زیبا که دارای تزیینات و رنگ‌های الوان بودند کاملاً در حوض منعکس شود. هنگامی که این آیین کاذب، با موج کوچکی شکسته می‌شود، انسان متفکر و عارف به چشم دل می‌بیند که هیچ چیز جز ذات اقدس پروردگاری پایدار نیست (کل من علیها فان). بنابراین، حوض علاوه بر کارکردی که برای وضو ساختن دارد، نمادی تزیینی نیز به شمار می‌رود (احمدی شلمانی، ۱۳۹۰: ۱۱۷).

در بعضی از مساجد، بر روی حوض، سکو یا تختگاهی ساخته‌اند که پله پای آن در آب حوض است، در بالای این سکو که به آن «خدای خانه» می‌گویند مؤمنین دور از دسترس مردم عادی، به تلاوت قرآن مجید می‌پردازند. کاربری دیگر این تختگاه، زمانی

است که شمار جمعیت نمازگزاران به حدی می‌رسد که شیبستان‌ها گنجایش آن را ندارند. در این صورت، تعداد زیادی از نمازگزاران در حیاط مسجد و در ایوان‌های مجاور حیاط اقامه نماز می‌کنند. در این وضعیت، یک نفر «مکبر» در بلندای سکو، صدای «مکبر» داخل مسجد را برای مؤمنین خارج از مسجد تکرار می‌کند. در مقابل بعضی از ایوان‌های مساجد، صفا یا سکویی مجزا قرار داشت که طول و عرض آن متناسب دهانه ایوان به ارتفاع ۳۰ تا ۵۰ سانتیمتر از سطح مسجد بالاتر بود. این صفا، مخصوص نمازگزاران فضای آزاد، و از فضاهای دیگر ممتاز بود و مردم با کفش بر روی این صفا رفت و آمد نمی‌کردند (همان‌جا).

۶-۶- مناره

مناره. [مَ رَ / ر] (از ع، ا) منار و جوتره؛ و فنار. (ناظم الاطباء). نشان که در راه از سنگ و خشت برپا کنند و در اصل لغت به معنی چراغ پایه باشد ظاهراً وجه تسمیه آن باشد که سابق برای راه یافتن مسافران چراغی بر مناره می‌افروختند، زیرا که در بلاد عرب به شبها می‌روند (نک: لغت‌نامه دهخدا).

کارکرد مناره دعوت مسلمین به نماز است. برجی بلند که یا بی‌فاصله به مسجد چسبیده و یا در نزدیک آن ساخته می‌شود. شکل آنها گاه از برج‌های چهار گوش کلیساهای مسیحی برداشت شده که خود آنها از ساختمان‌های رومی و یونانی الگوبرداری شده است. الگوی دوم برج‌ها، برج‌های ساسانیان در ایران است. برج‌هایی با پلکان مارپیچ که در مسجد سامره و ابن طولون قاهره دیده می‌شود (زرگر: ۵۴). از دیدگاه محققان فرهنگ اسلامی این طور به نظر می‌رسد که فکر برپایی مناره، نخستین بار در سوریه و در عصر خلافت امویان پدیدار شده است (هوشیار، ۱۳۸۰: ۶۷۵).

مناره‌ها را می‌توان جایگاه ذوق و سلیقه، تجلی‌گاه رنگها و اشکال گوناگون هنری و نمایشگاهی از هنر آفرینی معماران و هنرمندان مسلمان در راستای تحقق باورها و بیان اعتقادات دینی آنها دانست.

۷- کارکردهای مسجد

مساجد در زمینه‌های مختلف دارای فعالیت‌های گسترده می‌باشد و هر قدر این فعالیت‌ها و کارکردها از تنوع بیشتری برخوردار باشد مسلماً از جذابیت و اقبال بیشتری برخوردار شده و مورد استقبال گسترده‌تری از سوی تمامی اقشار جامعه، به ویژه قشر جوان قرار خواهد گرفت که نتیجه آن افزایش اعتقادات مذهبی و دین‌باوری در سطح جامعه می‌باشد. در این بخش از تحقیق به کارکردهای مسجد از صدر اسلام تا کنون که در بسیاری از مساجد قابل اجرا است؛ پرداخته می‌شود:

۷-۱- کارکرد عبادی

مسجد به طور قطع بنای مذهبی اصلی اسلام است که از بین کارکردهای متعدد آن، والاتر از همه کارکرد عبادی آن است. برای بعد عبادی مسجد نمونه‌های گوناگونی می‌توان ذکر کرد استفاده از مساجد در راستای همه آنها از صدر اسلام مرسوم بوده است و تقریباً صحت استفاده از مسجد در موارد یاد شده از متواترات بین مسلمین است.

در این خصوص می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. نماز جماعت؛ ۲. تلاوت قرآن؛ ۳. اعتکاف؛ ۴. خواندن نوافل، ۵. دعا و مناجات؛ ۶. تبلیغ و سخنرانی (نقی زاده، ۱۳۸۶: ۵۶).

۷-۲- کارکردهای اجتماعی

مسجد، محل گردهمایی مسلمانان و تجلیگاه پرشکوه انسجام و یک پارچگی ملت مسلمان است. اصولاً یکی از علل تأکیدات پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) بر حضور در نماز جماعت به صورت صفوف فشرده و منسجم، ایجاد روحیه تعاون در میان نمازگزاران و افزایش بُعد اجتماعی مسلمانان در کنار انجام اعمال عبادی آنان می‌باشد. و این حضور می‌تواند از هرج و مرج و عنان گسیختگی که جامعه به مرور زمان دچار آن می‌شود، جلوگیری کند و تشکیل این اجتماعات در مکان مقدس مسجد، باعث می‌شود تا مؤمنین تحت توجه و ارشاد عالمان و مبلغان دینی قرار گیرند (موظف رستمی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۶۳). کارکرد اجتماعی آن به دو بخش تقسیم می‌شود:

الف) رأی گیری: از زمان پیامبر (ص) مساجد محل شور و تصمیم گیری‌های مهم در سطح اجتماعی بوده‌اند. به گونه‌ای که بعد از وفات ایشان نیز، به خاطر مرسوم بودن این گونه امور برای مسجد، در جریان خلافت هم، اصحاب در مسجد پیامبر (ص) دور هم جمع شدند.

ب) اعلام و اطلاع رسانی: اعلام و اطلاع رسانی در مساجد دو جنبه می‌تواند داشته باشد: جنبه اول، آنکه در راستای امور عبادی قرار دارد که یکی از آداب و سنت‌های اسلامی به شمار می‌رود. جنبه دیگر، برای امور دنیوی مورد استفاده قرار می‌گیرد، مانند اعلام و اطلاع رسانی‌ای که برای یافتن اشیای گمشده صورت می‌گیرد.

۷-۳- کارکرد نظامی (پایگاه بسیج)

کارکرد نظامی بیشتر در زمان جنگ است و تنها مصداق آن در مساجد امروز ما پایگاه‌های مقاومت بسیج می‌باشد. بررسی کتب تاریخی به خوبی روشن‌گر آن است که از ابتدای اسلام تمامی فعالیت‌ها از جمله: گردآوری، تجهیز، سامان دهی و تجمع نیرو به هنگام احساس خطر و بیم از تعرض دشمن، در مسجد صورت می‌پذیرفته است. مسجد نه تنها محل اعزام نیروها و طرح نقشه‌های جنگی بوده، بلکه رسول خدا (ص) دستور می‌دادند در صورت وجود مسجد، چادر فرماندهی ایشان را در کنار آن نصب کنند؛ به طوری که در جنگ با «بنی نضیر» به بلال دستور داد تا خیمه ایشان را در کنار مسجد کوچکی نزدیک آن محل نصب کنند؛ اما زمانی که آن خیمه مورد شناسایی و هدف تیر دشمن قرار گرفت، حضرت فرمودند تا خیمه را به کنار «مسجد فضیح» منتقل نمایند تا از تیررس دشمن به دور باشد (فجری، ۱۳۸۸: ۷۶؛ موظف رستمی، ج ۲: ۷۵-۸۱).

۷-۴- کارکرد قضایی (شورای حل اختلاف)

از زمان پیامبر (ص) به امور قضایی نیز در مسجد پرداخته می‌شده است. در هنگام خصومات و محکوم ساختن بزهکاران، همگی در مسجد انجام می‌شده است. به طور کلی مسجد در آن زمان یک دادگستری به تمام معنا بوده است. پس از وفات پیامبر (ص) جانشینان حضرت هم راه ایشان را ادامه دادند و این سنت را به عنوان یک کارکرد مورد اتفاق برای مساجد تا مدت‌ها ماندگار کردند.

۷-۵- کارکرد آموزشی

مسجد از همان آغاز محل آموزش دین و کاربرد آن در زندگی روزمره بوده است. قرآن دین را چیزی می‌داند که به کمک عقل شناخته می‌شود و این شناخت را به دیگران نیز منتقل می‌کند. نقل است که پیامبر در مسجد مدینه به آموزش مسلمانان می‌پرداخت و به پرسش‌های آنان پاسخ می‌داد.

امروزه با وجود پیشرفت‌های پدید آمده در عرصه آموزش و وسایل کمک آموزشی که بیشتر از قبل لزوم انتقال محیط‌های آموزشی به بیرون از مساجد را نمایان می‌کند، هنوز هم کارکرد آموزشی مساجد تعطیل نشده است. حتی در برخی از مساجد سعی شده تا محیط مسجد را پیشرفت‌های پدید آمده در عرصه آموزش همسو کنند. این کار که معمولاً در قالب کانون‌های فرهنگی در مساجد شکل گرفته، یک نوع بنیادگرایی در عرصه مساجد به حساب می‌آید (نقی زاده: ۵۹).

در راستای تأیید این برنامه برای مساجد می‌توان به حدیث زیر اشاره کرد:

«هر کس بامدادان به مسجد برود و هدفی جز این نداشته باشد که کار خوبی را یاد بگیرد یا به دیگری یاد بدهد، اجر به جای آورنده عمره کامل را دارد و کسی که در شب به مسجد برود و هدفی جز این نداشته باشد که کار خوبی را فراگیرد یا به دیگری آموزد، پاداش یک حج کامل برای اوست» (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۱۸۵).

۷-۶- کارکردهای خاص

مساجد کارکردهای خاص دیگر نیز دارد که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

(الف) برگزاری مجلس ترحیم؛

(ب) کمک به مستمندان؛

(ج) محلی برای استراحت و خواب؛

(د) استفاده عمومی از سرویس بهداشتی؛

(ه) پناهگاه در موارد ضروری؛

(و) سفره خانه برای مراسم ویژه؛

(ح) خرید و فروش در مسجد (نمایشگاه محصولات فرهنگی).

نتیجه گیری

در مجموع باید گفت که مسجد اساسی‌ترین نوع بنای مذهبی در اسلام است. مسجdsازی برای اولین بار با ساخت مسجد قبا شروع شد و رفته رفته بر شمار مساجد اضافه شد. مسجdsازی از امور مهم است زیرا که مسجد جایگاهی برای دفاع ارزش‌های فرهنگی، علمی و سنت‌های ارزشمند اسلامی است که جلوه‌ای ویژه در جامعه اسلامی و جهان کنونی پیدا کرده است. حضور در مسجد از آداب و احکامی برخوردار است که نخستین آداب و احکام مربوط به اموری مانند طهارت و نظافت است. بخش قابل توجهی از شکوه و عظمت معماری تمدن اسلامی در معماری مسجد ظهور و بروز یافته است. معماری مسجد از اساس مساوات-

طلبانه، شمایل شکن، درون نگر و از همه مهم تر سرشار از انگیزه های عمیق مذهبی است. مسجد علاوه بر بعد عبادی نقشی محوری در کلیه فعالیت ها و تعاملات اجتماعی جامعه ایفا می نموده است.

منابع

- قرآن کریم.
- لغت نامه دهخدا.
- ابن منظور، محمد بن مکرم بن علی (۱۴۱۴ق)، "لسان العرب"، بیروت: دار صادر، ج ۵.
- احمدی شلمانی، محمد حسین (۱۳۹۰)، "معماری معاصر مساجد"، تهران: فرهیختگان دانشگاه.
- اسپیزیتو، جان ل. (۱۳۹۱)، "دائرة المعارف نوین اسلام: ذیل «مسجد»"، ترجمه: حسن طارمی و دیگران، تهران: نشر مرجع، ج ۴.
- امام خمینی (ره) (۱۳۶۴)، "توضیح المسائل"، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۶۵)، "هنر اسلامی، زبان و بیان"، ترجمه: مسعود رجب نیا، تهران: سروش.
- پاپادوپولو، الکساندر (۱۳۷۸)، "معماری اسلامی"، ترجمه: حشمت جزنی، تهران: مرکز نشر حوزه هنری، چاپ اول.
- پور جعفر، محمد رضا؛ امیرخانی، آرین؛ لیلیان، محمد رضا (۱۳۹۰)، "معماری مساجد مدرن و معاصر: آسیا، اروپا، آمریکا، آفریقا و اقیانوسیه"، تهران: انتشارات طحان.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹)، "آثار اسلامی مکه و مدینه"، تهران: مشعر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق)، "مفردات الفاظ القرآن"، دمشق: دارالقلم؛ بیروت: الدارالشامیه.
- زرگر، اکبر (۱۳۸۶)، "راهنمای معماری مسجد"، تهران: شرکت گرافیک دید.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۷۴)، "مسجد در معماری ایران"، تهران: انتشارات کیهان، چاپ اول.
- سمهودی، علی بن احمد (بی تا)، "وفاء الوفا باخبار دار المصطفی"، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۲.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۷۲)، "تاریخ دانشگاه های بزرگ اسلامی"، ترجمه: نورالله کسایی، تهران: دانشگاه تهران.
- فخری، محمد مهدی (۱۳۸۸)، "آشنایی با کارکردهای مسجد"، مجله: مبلغان، شماره ۱۲۰ (۱۲ صفحه - از ۶۸ تا ۷۹).
- فراهتی، عباسعلی (۱۳۸۲)، "مسجد و تأثیر علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی از آغاز تا پایان حکومت اموی"، تهران: انتشارات ستاد عالی کانون های فرهنگی هنری مساجد.
- قاسمی دمشقی حبیلی، محمد جمال الدین (۱۳۹۰ق)، "اصلاح المساجد من البدع و العوائد"، بیروت: المکتب الاسلامی.
- قاضی ابرقوه، رفیع الدین اسحاق (۱۳۷۷)، "سیرت رسوا الله"، تحقیق اصغر مهدی، تهران: خوارزمی.
- گرابار، الگ (۱۳۷۳)، "هنرهای تجسمی: مسجد نمونه هنر دینی در اسلام"، ترجمه: محمد سعید حنایی کاشانی، فصلنامه هنر، شماره ۲۶ (۳۶ صفحه - از ۴۳ تا ۷۸).
- ----- (۱۳۷۹)، "شکل گیری هنر اسلامی"، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۱۴ق)، "بحارالانوار"، ج ۱، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- ----- (بی تا)، "عین الحیوة، تهران"، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، "التحقیق فی کلمات القرآن"، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۵، چاپ اول.
- مقصودی، غلامرضا (۱۳۸۷)، "سیر تحول معماری مساجد و مصادرها از صدر اسلام تاکنون"، چاپ اول.
- موظف رستمی، محمد علی (۱۳۸۲)، "آیین مسجد، ج ۲، تهران: گویه.
- مهدوی نژاد، محمد جواد؛ دهقانی، فهیمه؛ برومند، بهار (۱۳۹۴)، "جایگاه «رو یکرد اسلامی» به معماری در ایران معاصر (۱۳۷۰ - ۱۳۸۹)", مجموعه مقالات کنگره بین المللی علوم انسانی اسلامی، دوره اول - شماره ۳ (۱۸ صفحه - از ۲۶۱ تا ۲۷۸).
- نقی زاده، حسین (۱۳۸۶)، "بررسی کارکردهای مسجد"، مجله: مبلغان، شماره ۹۶ (۱۳ صفحه - از ۵۵ تا ۶۷).
- هوشیار، مهران (۱۳۸۰)، "مناره؛ سروش مساجد چراغی بر راه دلشدگان"، مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد، دانشگاه هنر، ج ۲، چاپ اول، صص ۶۷۳-۶۸۰.
- Pedersen, J., Hillenbrand, R., Burton-Page, J., Andrews, P.A., Pijper, G.F., Christie, A.H., Forbes, A.D.W., Freeman-Greenville, G.S.P. and Samb, A., (2012), "Masqjid", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman.

Mosque: The Beginning of Architecture in Islamic Civilization

Eftekhar Gasemzadeh¹, Zaker Hatampour², Ruqiyyah Yusuf Dukht³

Abstract:

The mosque is one of the most prominent Islamic architectural monuments, and study and research on it is essential because architecture begins with Islamic civilization. The mosque is a manifestation of visual beauty and a prime example of the incorporation of symbolic forms with deeply held beliefs in the realm of material life that, in addition to providing a place of worship with a language of irony and art, speaks of religious knowledge and the mystery and mystery of the law. , And therefore of special importance and sanctity. The mosque is originally attributed to the divine essence of God and expresses its artistic architecture in the most transcendent human way. In this article, while explaining the literal and idiomatic meanings of the mosque and its history, the importance and necessity of the mosque's ordinances and finally its architecture and functions in Islamic civilization have been studied using library resources and by a descriptive-analytical method.

Keywords: Mosque, Architecture, Functions, Rules, Islamic Civilization.

¹ M.Sc. Student of History of Islamic Nations Culture and Civilization - Imam Khomeini International University. eftekhargasemzadeh@gmail.com

² M.Sc. Student of History of Islamic Nations Culture and Civilization - Imam Khomeini International University

³ M.Sc. student of Quran Interpretation - Tabriz Shahid Madani University of Tabriz.

فناوری خوشه‌بندی و استراتژی تحقیق و توسعه در شرکت‌های چند ملیتی

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۹/۱۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۳

کد مقاله: ۴۷۲۴۴

امامعلی ساعتی^۱، حامد شاکریان^۲، محمدنظیر پرویز^۳

چکیده

خوشه‌های اقتصادی را می‌توان مراکزِ بخصوص جهانی در صنایع خاص یا فناوری‌های مربوطه نام گذار نمود که شامل شرکت‌های مرتبط با یکدیگر، تامین‌کنندگان ویژه، خدمات پشتیبانی‌کننده و بخش‌های سازمانی دیگر در یک حوزه خاص می‌باشند. استراتژی تحقیق و توسعه در شرکت‌های چند ملیتی بر اساس خوشه اقتصادی تحت تاثیر دو عامل مجزا قرار دارد. این شرکت‌ها سعی دارند تمام فعالیت‌های تحقیق و توسعه خود را در خوشه‌های اقتصادی وارد ساخته تا از این طریق و با ارائه منابع خاص و دستیابی به دانش فنی خاص مربوط به آن منطقه، بیشترین سود را به چنگ آورند. با این حال ریسک ناشی از کمبود دانش می‌تواند باعث مشکلاتی در انتخاب محل گردیده. لذا خوشه‌هایی که شرکت‌های دچار بحران را به خود جلب می‌کنند از سود بیشتر و ضرر کمتری برخوردار خواهند بود. علاوه بر این، عدم سازگاری در اندازه‌گیری عملکرد شرکت‌ها در خوشه‌های اقتصادی نیز وجود دارد. بنابراین با مروری بر ادبیات می‌توان شواهد مربوطه را ارزیابی نموده و مطالعات سودمندتری را در آینده ارائه داد.

واژگان کلیدی: خوشه‌بندی، استراتژی تحقیق و توسعه، شرکت‌های چندملیتی

- ۱- دانشجوی دکتری تخصصی، رشته مدیریت صنعتی، دانشکده اقتصاد؛ حسابداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، آذربایجان شرقی، ایران (مسئول مکاتبات) emamalisaaty@gmail.com
- ۲- دانشجوی دکتری تخصصی، رشته مدیریت صنعتی، دانشکده اقتصاد؛ حسابداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، آذربایجان شرقی، ایران
- ۳- دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته مدیریت دولتی، دانشکده اقتصاد؛ حسابداری و مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، مهاباد، آذربایجان غربی، ایران

۱- مقدمه

شرکت‌ها همواره بدنبال دستیابی مکرر به دانش ارزشمند جهت توسعه فناوریهای تجاری خود هستند. دانش در حقیقت از ماهیت فنی برخوردار است. امروزه دانش تولید شده همگی از نوع فنی و تاکتیکی بوده و این دانش تنها توسط اندکی از افراد قابل درک است و فهماندن آن به اقشار عمومی جامعه کار بسیار دشواری بوده و نمیتوان به سادگی آنرا میان دیگران به اشتراک گذاشت. دانش فنی را نمیتوان به سادگی انتقال داد و زمانیکه بخواهیم آن را انتقال دهیم باید در محیط های رودررو این کار انجام شود. مطالعات زیادی به بررسی ماهیت اصلی جریان دانش علمی و اهمیت خوشه ها در صنایع فناوری محور پرداخته اند (aharonson et al, 2008:1109). لذا شرکت‌هایی که از سطح بالای دانش فنی در فعالیتهای خلاقانه خود استفاده میکنند معمولاً با کمک دانش محلی که در اختیار دارند به بررسی موقعیت جغرافیایی مورد توجه خود اقدام میکنند. این قبیل شرکتها، تصویری از مناطق دانش محور را برای خود تجسم نموده و با کمک فعالیتهای تحقیق و توسعه خود، آنرا مورد بررسی قرار میدهند. این مناطق معمولاً از منابع زیادی برخوردار بوده و شرکت با کمک تحقیق و توسعه، به بررسی تعداد کارگران دارای دانش مخصوص میپردازند. این حوزه تحقیقاتی به اهمیت مناطق جغرافیایی بعنوان خوشه های فنی (تکنولوژیکی) توجه داشته و شرکتها با کمک تحقیق و توسعه سعی در بهره برداری از دانش فنی موجود میباشند. خوشه ها اغلب مراکز جهانی فوق العاده ای مربوط به صنایع یا فناوریهای مخصوص نامیده میشوند (birkinshaw et al, 2008:387). دره سیلیکون در سان فرانسیسکو را میتوان یکی از برجسته ترین خوشه های فنی توسعه نرم افزار ها نامید. شرکت کامپیوتری واقع در آمریکا نیز یک خوشه بیوتکنولوژیکی بوده و آلمان جنوبی دارای یک خوشه فنی تجدیدپذیر در تولید تجهیزات بسیار پیشرفته محسوب میشود. مطالعات مختلف به بررسی دلایل ساخت چنین خوشه هایی از جمله وسعت منطقه، تعداد کثیر شرکتها در منطقه و مشارکت شرکتها در حوزه های مختلف فناوری، پرداخته اند. مهمترین شرکت‌های رقابتی همواره بدنبال توجه به فعالیتهای تحقیق و توسعه خود در خوشه های فنی، هستند. شرکتها از منابع تحقیق و توسعه خود در مناطق جغرافیایی جدید برای دستیابی به تخصص، استفاده میکنند (breschi et al, 2009:441). آنها معمولاً با تعامل با کارکنان حوزه تحقیق و توسعه که از خلاقیت و نوآوری مخصوص به خود برخوردار اند، سعی میکنند به مزیت رقابتی دست یافته که این کار با کمک استفاده از دانش فنی امکانپذیر است. خوشه ها، را میتوان منبع تامین فناوری و دانشی که شرکت را بسوی رقابت پذیری بالا سوق میدهد، در نظر گرفت و هر یک بر اساس نقاط قوت و ضعف، با دیگری تفاوت چشم گیری دارند. لذا شرکتها میتوانند با انجام فعالیتهای خلاقانه و انتشار دانش مساعدتی در میان مناطق مختلف جغرافیایی به افزایش مزیت رقابتی دست یابند. برای مثال، یک شرکت آمریکایی به توسعه خوشه علوم زندگی در امتداد کرانه شرقی آمریکا یعنی هزاران مایل دورتر از مرکز اصلی تحقیق و توسعه در ژاپن، پرداخت. خوشه ها معمولاً در شرکت‌های چند ملیتی از اهمیت بالایی برخوردارند لذا ماهیت اصلی آنها، شرکت‌های شبکه ای هستند (cantwell, 2009:39). آنها قادرند شبکه های مختلفی را بطور موثر وارد خوشه های محلی نموده تا از این طریق با دانش موجود خود را تلفیق نمایند. با این حال ترافیک دانش همیشه دو طرفه بوده لذا خوشه ها میتوانند هم از دانش هدفمند و هم غیر هدفمند در شرکت‌های چند ملیتی بیشترین سود را ببرند. بنابراین شرکت‌های چند ملیتی را میتوان رابطی بین خوشه ها در نظر گرفت و دانش شبکه ای آنها با وضعیت سلامتی تمام خوشه ها در ارتباط است. علاوه بر این، ارزش نسبی جریان ورودی و خروجی دانش نیز بین شرکت‌های چند ملیتی با دیگری، متفاوت است. طی سالهای اخیر، پیشرفتهای زیادی در مطالعات انجام شده بر روی خوشه ها صورت گرفته است در عین حال، هنوز هم مطالعات جامع در این حوزه از تعداد کمی برخوردار است (gittelman, 2007:738). میتوان تعاریف مربوط به خوشه را بهبود بخشید و با توسعه تعاریف رایج تری از متغیر های اصلی، روشهای مطالعاتی را نیز تقویت ساخت. محققان هنوز نتوانسته اند بر سر برخی مسائل حیاتی مربوط به ارزش و عملکرد خوشه ها به اتفاق نظر دست یابند. گرچه برخی مطالعات نشان دادند شرکت‌هایی که از فعالیتهای تحقیق و توسعه در خوشه ها استفاده میکنند به بهبود و تقویت نوآوری دست یافته اند. اما سایرین بیان دارند فعالیت درون خوشه ها میتواند بر نوآوری شرکتها آسیب وارد ساخته و کمترین سود را در اختیار آنها قرار دهد. ما نیز به بررسی تغییرات رخ داده در نوآوری شرکت‌های حاضر درون خوشه ها بعلت انسجام شبکه و وجود شرایط اقتصادی متمرکز، میپردازیم (klepper, 2007:72). هدف از این مقاله، توجه به سه موضوع اصلی در مطالعات انجام شده بر روی خوشه های فناورانه است. لذا باید توجه داشته باشیم که چیزی که فکر میکنیم راجع به آن بخوبی میدانیم. لذا به بازبینی مختصری از تحقیقات صورت گرفته بر روی خوشه ها میپردازیم. البته با توجه به عبارت فوق (چیزی که فکر میکنیم راجع به آن بخوبی میدانیم) میتوان درک خود از خوشه های فنی و اهمیت آنها در حوزه کسب و کار بین المللی را افزایش داد. در نهایت، محققان را تشویق میکنیم تا در آینده به ارزیابی کشور ها و نیز بازار های بین المللی و توجه به خوشه های جغرافیایی بعنوان واحد منسجم آنالیز شده، اقدام نمایند. در اکثر شرکتها، این عمل در حال انجام شدن است (lee, 2009:1168).

۲- مطالعات انجام شده در ارتباط با خوشه ها

اقتصاد دانان پی بردند که خوشه های صنعتی در مناطق مختلف جغرافیایی در حال فعالیت بوده و چنین فعالیتهای خوشه بندی شده میتواند بر عملکرد اقتصادی کشور ها تاثیر گذارد. با انجام فعالیتهای یکسان شرکتها در یک خوشه، میتوان دانش را از یک شرکت به شرکت دیگری بطور همسان انتقال داد. در سطح خرد شرکتها، این امر هم سودمند است هم هزینه بر. کسب دانش ورودی از طریق یادگیری در شرکتها بسیار حائز اهمیت بوده گرچه خروجی دانش میتواند مورد استفاده رقبا قرار گیرد. با این حال، دیدگاه های مختلفی وجود دارد. با گذشت زمان، شرکتها پی میبرند که خروجی دانش میتواند برای رقبا بسیار مفید باشد و این امر بر قابلیت بهبود ورودی دانش در آینده به آنها کمک خواهد کرد (mudambi, 2008:699). لذا هم ورودی و هم خروجی دانش از پیامدهای مثبتی برخوردار خواهد بود. در واقع، رشد بخشهای یک خوشه زمانی افزایش می یابد که این بخشها از تمرکز بسیار بالایی برخوردار باشند. به این اثرات بالقوه، اثرات خارجی مارشال، آرو و رومر نیز گفته میشود. این نوع تجزیه و تحلیل بسیار گسترده بوده و سازمان برنامه ریزی و بودجه آمریکا اصطلاح محدوده شهری آماری و اداره آمار آمریکا، اصطلاح محدوده اقتصادی را برای خوشه ها، نامگذاری کرد. هر یک از محدوده های شهری آماری باید حداقل از یک منطقه شهری با ۵۰ هزار ساکن یا بیشتر برخوردار بوده و اطراف منطقه نیز باید فعالیتهای اجتماعی - اقتصادی زیادی برقرار باشد (mudambi et al, 2007:455). اداره آنالیز اقتصادی آمریکا اصطلاح محدوده اقتصادی را عنوان کرد که باید بازار های محلی در اطراف این منطقه وجود داشته باشد. دولت فدرال آمریکا در سال ۱۹۴۹ میلادی، نخستین بار تعاریف استاندارد از خوشه های اقتصادی و فعالیتهای انجام شده در آنها، بیان نمود. لذا این تعاریف باعث شد تحلیلگران توجه بیشتری به خوشه های جغرافیایی و فعالیتهای صنعتی آنها داشته باشند. کروگمن (۱۹۹۱) به بررسی خوشه های اقتصادی و مطالعات انجام شده بر روی آنها پرداخت. وی نشان داد که خوشه اقتصادی زمانی شکل خواهد گرفت که تولید منطبق با تقاضا بوده و جمعیت یک خوشه نیز بستگی به هزینه دسترسی به کالا و خدمات، دارد. لذا مشتریان و صنایع باید در این حوزه ها، گرد هم آیند. ما نیز پی بردیم که تنوع خوشه های اقتصادی به هزینه حمل و نقل، گستردگی فعالیت های اقتصادی و اندازه نسبی تولید در یک اقتصاد رایج، بستگی دارد (robinson et al, 2007:879). نظریه پورتر و مطالعات میدانی نشان دادند تجمع فرهنگی، جغرافیایی و نهادین مردم میتواند کیفیت جریان دانش را در یک خوشه افزایش دهد. وی مشاهده کرد که گرچه دلائلی نظیر هزینه انتقال اطلاعات کد دار از اهمیت خوشه ها با گذر زمان می کاهد اما دلائلی نظیر پیچیدگی در انتقال دانش فنی با افزایش فاصله جغرافیایی، را باید مدنظر قرار داد. پورتر پی برد که عملکرد اقتصادی و خلاقانه خوشه ها در آمریکا بسیار متنوع بوده لذا تعاملات بین خوشه های مختلف تحت تاثیر عملکرد اقتصادی محلی قرار دارد (u.s. department of commerce, 2009).

۳- گام های بعدی پیشروی محققان حوزه مدیریت و کسب و کار بین المللی

در چه شرایطی، خوشه های فناوری میتوانند برای شرکت ها سود رسان باشند؟ آیا برخی خوشه ها نسبت به برخی دیگر برتری دارند؟ چگونه میتوان میزان جذابیت نسبی هر خوشه را سنجید؟ در کدام مناطق، خوشه ها عملکرد بهتری داشته و چگونه بر عملکرد شرکتها اثر میگذارند؟ چگونه میتوان با استقرار شرکت های چند ملیتی درون خوشه ها، مزیت هایی را در اختیار آنها قرار داد؟ این پرسشها باید هر چه سریعتر بررسی شده تا بتوان به شرکت کنندگان در حوزه کسب و کار بین المللی، کمک نمود: اولاً محققان نیاز به در اختیار داشتن تعاریف بنیادین دارند. پیشرفتهای ارزشمند در حوزه مطالعات مدیریت استراتژیک توسط استراتژی رقابتی پورتر حاصل شده است. پورتر با ارائه مدلی در حوزه اقتصاد سازمانی - صنعتی، توانسته رویکرد منسجمی را جهت توسعه فرضیات خود با کمک روشهای تجربی پایدار در اختیار محققان حوزه مدیریت استراتژیک قرار دهد. بر این اساس، چهارچوب های نظری غنی نیز در گذشته در اختیار محققان قرار داشته اند و با توسعه تعاریف رایج مربوط به خوشه ها و عملکرد آنها، محققان توانسته اند وضعیت خوشه های فناورانه را ارزیابی کنند. لذا این نظریه ها بهتر میتوانند موقعیت خوشه ها و نقش آنها در افزایش دانش ارزشمند را تشریح سازند، ثانياً محققان از معیار های متعدد عملکرد جهت ارزیابی اثرات ناشی از خوشه ها استفاده میکنند (uchida, 2008). این شاخصهای عملکرد جهت بررسی میزان خلاقیت خوشه ها بکار برده شده گرچه تصویر درستی از شاخصهای اقتصادی جغرافیایی اثرگذار بر عملکرد شرکتها در دست نیست. مطالعات جدید میتوانند از روابط چند متغیره بین متغیر های موقعیت، بازدهی شرکت، ارزش شرکت، خلق دانش، رشد شرکت و نوآوری بهره برند، ثالثاً مطالعات طولی و مقطعی هر یک

به بررسی تغییر عملکرد شرکتها بعد از استقرار آنها در یک خوشه فناورانه، پرداخته اند. گرچه بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که انتخاب نادرست میتواند بر عملکرد خوشه اثر گذارد. مطالعات جدید باید عملکرد شرکتها قبل و بعد از ورود آنها به خوشه را بررسی نموده و میزان انتقال دانش بین هر یک را بدقت سنجیده تا بتوانند تاثیر خوشه بر عملکرد خلاقانه شرکتها را اندازه گیری کنند. در نهایت اینکه، باید توجه بیشتری به شناخت استراتژی کسب و کار بین المللی، شود (aharonson et al, 2008:1110). مطالعات متعدد به بررسی شرکت‌های چند ملیتی بعنوان شبکه گسترده ای از واحد‌های تجاری استراتژیک پرداخته و هر یک، نقش اصلی نوآوران، اجرا کنندگان و متخصصین در شرکت را بررسی کرده اند. شرکت‌های تابعه شایسته محور و واحد‌های تجاری استراتژیک خلاق، روشهایی جهت کشف و تلفیق دانش جدید بدست آورده اند و از این طریق قادر خواهند بود به توانمندیهای جدیدی دست یابند. در واقع، برخی واحد‌های تجاری استراتژیک بدنبال سود بردن از استقرار در یک خوشه فناورانه مناسب بوده با این حال در ادبیات حوزه کسب و کار بین المللی، خوشه صنعتی چیزی به جز یک منبع دانش نامیده شده. بنابراین هنوز هم پرسشهای زیادی بی پاسخ باقی مانده اند که عبارتند از: (۱) چگونه شرکت‌های تابعه چند ملیتی با کمک ساختار شرکتی قادر خواهند بود بیشترین بهره را از حضور موفقیت آمیز در یک خوشه، بدست آورند؟ (۲) آیا شرکت‌های چند ملیتی باید در مجاورت رقبا بزرگ خود قرار گرفته تا ریسک ناشی از انتقال دانش رقابتی در آنها به حداقل برسد؟ (۳) چگونه شرکت‌های چند ملیتی میتوانند خوشه‌های جدیدی را با ایجاد دانش نوظهور در آینده و جلوگیری از قرار گرفتن در خوشه‌های قدیمی که فاقد دانش فنی است، ایجاد کنند؟ (breschi et al, 2009:442)

نتیجه گیری

سیستم نوآوری جهانی متشکل از فرآیندهای دانشی بوده که میتوان آنها را از طریق روشهایی همچون انتقال دانش در فواصل دور، ارزیابی نمود. شرکت‌های چند ملیتی را میتوان بخش مهمی از این سیستم و نظام جهانی در نظر گرفت زیرا آنها به ادغام فرآیندهای دانش در یکدیگر میپردازند. شرکت‌های تابعه چند ملیتی بعنوان بخش ترکیبی از خوشه‌های فناورانه عمل نموده و قادرند دانش را فیلتر کنند. شبکه‌های داخلی شرکت‌های چند ملیتی همچون پلی بین واحد‌های شرکت‌های چند ملیتی عمل نموده که دانش زیادی را انتقال میدهند.

روش پیشنهادی میتواند ماهیت همزیستی نوآوری در یک خوشه و در شرکت‌های چند ملیتی را تعیین سازد. لذا نظام نوآوری داخلی در خوشه‌ها و شرکت‌های چند ملیتی خلاق میتوانند بر عملکرد یکدیگر اثر گذارند. شبکه دانش شرکت‌های چند ملیتی نیز از دو مزیت اصلی برخوردار است: (۱) انتقال - استفاده از دانش ایجاد شده در شبکه منسجم و (۲) تلفیق - ایجاد جریان دانش از شرکت‌های مادر و شرکت‌های تابعه در کشور میزبان. واضح است که استراتژی کسب دانش در شرکت‌های چند ملیتی بر اساس بهینه سازی نحوه انتقال دانش و تلفیق مسئولیتها، انجام میشود. این فعالیتها بگونه ای انتخاب میشوند که شرکت‌های چند ملیتی بتوانند منبع دانش را بدقت انتخاب نموده و آنرا به شرکت‌های زیر مجموعه خود انتقال دهد. واضح است که فعالیت شرکت‌های چند ملیتی در هر صنعت تحت تاثیر رهبران و افراد ذربط قرار دارد. شواهد نشان میدهند که خوشه‌های فنی در صنایع مخصوص از ویژگی سلسله مراتبی برخوردارند. لذا الگوی بهینه خوشه‌ها که توسط یک شرکت‌های چند ملیتی انتخاب میشود بسته به ویژگیهای خود شرکت دارد. تجزیه و تحلیلها نشان میدهند که این حوزه میتواند از مهمترین حوزه‌های مطالعاتی در آینده تلقی شود. خوشه‌های فناورانه خود با گذشت زمان دچار تغییر و تحولاتی میشوند. برخی از آنها طی دوره‌های بلند مدت، بصورت پایدار باقی مانده و سعی میکنند بقای خود در صنایع مختلف را تضمین کنند. مثلاً خوشه‌های تولید کننده رادیو در آمریکا جای خود را به تولید تلویزیون داده اند و به مرور زمان دست به تولید تجهیزات الکترونیکی دیگری نیز در همان صنعت، زده اند. سایر خوشه‌ها نظیر شرکت تولید کامپیوتر خوشه نیمه هادی نیز حتی با وجود رشد مستمری که داشته اند، به تدریج از فعالیتهای خود کاسته اند. این بدان معنی است که استراتژی شرکت‌های چند ملیتی با توجه به موقتی مکانی خوشه با گذشت زمان تغییر می یابد. در حقیقت، پرتفوی شرکت‌های چند ملیتی میتواند بر موقعیت خوشه‌ها اثر گذاشته. لذا شرکتها و خوشه‌ها را دچار تغییر و تحولاتی نماید گرچه در ادبیات پیشین راجع به این موضوع، توجه چندانی بعمل نیامده است. مطالعات انجام گرفته در زمینه خوشه‌های فناورانه بسیار ارزشمند بوده و میتوانند راهی برای آشنایی هر چه بهتر محققان با استراتژی و تئوری و افزایش بهره وری اقتصادی و توانایی مقابله مدیران با حوادث موجود و تبدیل دانش به فعالیتهای خلاقانه ارزشمند تجاری، را ارائه دهند. تمام این عوامل، باعث شده شرکت‌های چند ملیتی بتوانند با مهمترین استراتژیهای موجود جهت بهره برداری از خوشه‌های فناورانه، آشنا شوند.

منابع

- aharonson, b. s., baum, j. a. c., & plunket, a. (2008). inventive and uninventive clusters: the case of canadian biotechnology. *research policy*, 37, 1108–1131.
- birkinshaw, j., & pedersen, t. (2008). strategy and management in mne subsidiaries. in: a. rugman (ed.), *the oxford handbook of international business* (2nd ed., pp. 367–388). oxford: oxford university press.
- breschi, s., & lissoni, f. (2009). mobility of skilled workers and co-invention networks: an anatomy of localized knowledge flows. *journal of economic geography*, 9, 439–468.
- cantwell, j. (2009). location and the multinational enterprise. *journal of international business studies*, 40(1), 35–41.
- gittelman, m. (2007). does geography matter for science-based firms? epistemic communities and the geography of research and patenting in biotechnology. *organization science*, 18(4), 724–741.
- klepper, s. (2007). the evolution of geographic structures in new industries. in: k. frenken (ed.), *applied evolutionary economics and economic geography* (pp. 69–92). cheltenham: edward elgar.
- lee, c. (2009). do firms in clusters invest in r&d more intensively? theory and evidence from multi-country data. *research policy*, 38, 1159–1171.
- mudambi, r. (2008). location, control and innovation in knowledge-intensive industries. *journal of economic geography*, 8(5), 699–725.
- mudambi, r., mudambi, s., & navarra, p. (2007). global innovation in mncs: the effects of subsidiary self-determination and teamwork. *journal of product innovation management*, 24(5), 442–455.
- robinson, d. k. r., rip, a., & mangematin, v. (2007). technological agglomeration and the emergence of clusters and networks in nanotechnology. *research policy*, 36, 871–879.
- u.s. department of commerce. (2009). regional economic accounts. bureau of economic analysis. available at: <http://www.bea.gov/regional/docs/econlist.cfm>. retrieved december 21, 2009.
- uchida, t. (2008). corporate presentation to strategy conference at canon corporation. tokyo, march 8.

راهبرد سیاسی ایران در حل مساله قره باغ با تاکید بر تامین منافع ملی

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۷/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۸/۰۴

کد مقاله: ۵۸۵۰۰

جواد گنج خانلو^۱

چکیده

مدت زمان زیادی است که مناقشه بین دو جمهوری آذربایجان و ارمنستان بر سر ناحیه قره باغ، منطقه را تحت تاثیر خود قرار داده است. موضوعی که در ادبیات رسانه ای رایج از آن به بحران قره باغ تعبیر می گردد. یکی از ویژگی های مسائل سیاسی، عمومی بودن آن ها است یعنی مسائلی که بر زندگی تعداد زیادی از افراد جامعه اثر نامطلوب دارد و مصالح عمومی را به خطر می اندازند و این مسائل وارد تقویم سیاست گذاری می گردند. در این نوشتار سعی بر این شده است با استفاده از تحقیقات متعددی که درخصوص مناقشه قره باغ صورت گرفته است، راه حلی در جهت حل مساله قره باغ با تکیه بر اشتراکات سیاسی پیدا کرده و این پرسش اصلی مطرح است که آیا برجسته نمودن اشتراکات سیاسی ایران و دو جمهوری دیگر درگیر مناقشه می توان به راه حلی جامع در جهت حل مخاصمه رسید و آیا توجه به شاخصه همگرایی سیاسی بعنوان متغیری مستقل و قابل تغییر و احصاء آن می توان تاثیر گذاری بر روابط سیاسی و منازعات عرضی و منطقه ای را بعنوان متغیری وابسته اندازه گیری و پایش کرد. البته در این ارتباط می توان به نقش بازیگران فرامنطقه ای و کشورهایی که بر سیاست های دو طرف درگیر تاثیر داشته باشند بعنوان متغیرهای ناخواسته و مداخله گر توجه داشت.

واژگان کلیدی: قره باغ، بحران، قدرت، منازعه، منافع ملی

۱- دانشجوی دکترا جغرافیای سیاسی، دبیر نظام پیشنهادات شهرداری منطقه ۶

۱- مقدمه

منطقه قره باغ محلی مورد مناقشه و بعضاً درگیری های نظامی بین دو طرف ارمنی و آذری که هریک این منطقه را جزئی از سرزمین خود میدانند بوده و تاکنون راه حلی جامع درجهت حل مساله موصوف که آرامش را برقرار نماید ارائه نگردیده است. اهمیت سیاسی و اقتصادی منطقه همچنین نزدیک بودن به دریای خزر و منابع غنی نفتی و قرارگرفتن در مسیر ارتباطی بین اروپا و آسیای میانه و منابع یادشده باعث گردیده تا علاوه بر کشورهای منطقه بعنوان بازیگران اصلی، قدرت های بزرگ جهان و سایر کشورها نیز سعی بر دخالت و بهره برداری به نفع خود از این موضوع نمایند. عدم حل مساله و پایان نیافتن مناقشه دارای شاخص های متعددی از قبیل عوامل؛ فرهنگی، سیاسی، مذهبی، اقتصادی و قومی می باشد. که در این میان کشورهای همسایه به دلیل برخی اشتراکات در شاخص های یاد شده ناخواسته و یا خواسته درگیر می باشند. طبعاً جمهوری اسلامی ایران نیز از اخگر این آتش بی بهره نمانده است. چراکه دارابودن مرز مشترک جغرافیایی با هر دو کشور و داشتن بیشترین اشتراکات با هردوملیت آذری و ارمنی (قومی، مذهبی و فرهنگی و سیاسی) باعث شده تا ایران نتواند حتی به میل خود رویه بی طرفی را در پیش گرفته و الزاماً جزئی از طرف های درگیر در این بحران می باشد.

بدیهی است؛ جمهوری اسلامی ایران می تواند بعنوان بازیگری قدرتمند در این عرصه ظاهر شده و بعنوان میانجی وبا تکیه بر اشتراکات به راه حلی قطعی در جهت استقرار آرامش در منطقه اقدام نماید. چراکه دارا بودن موقعیت ژئوپلیتیک خاص و هم مرزی با دو کشور و بهره بردن از اشتراکات سیاسی دوجانبه و بعضاً سه جانبه در مسیر ایجاد آرامش و برقراری صلحی پایدار در منطقه که کمترین هزینه را در برداشته اقدام نماید، و به گونه ای در مسیر این میانجی گری حرکت نماید که بیشترین منافع ملی را حفظ و تامین نماید. لذا یافتن مسیری معقول و مبتنی بر اصول علمی ژئوپلیتیک که بتواند به این خواسته جامعه عمل بپوشاند. انگیزه و ضرورت انجام تحقیق مذکور را توجیه می نماید.

۲- نوع و روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

نزدیکی محل وقوع بحران به مرزهای ایران و مداخله اجتناب ناپذیر جمهوری اسلامی ایران در مساله فوق الذکر تحقیقات و پژوهش های زیادی در درجه بندی های گوناگون علمی و تحقیقاتی معمول گردیده است مقاله حاضر، یک تحقیق نظری بوده و روش مورد نظر برای انجام پژوهش توصیفی - تحلیلی با شیوه اسنادی است. ابزار گردآوری اطلاعات شامل بررسی ها و مطالعات کتابخانه ای، مطالعات اسنادی، منابع اینترنتی، پیشینه تاریخی منطقه و بررسی گزارش ها و اسناد منتشر شده در رابطه با موضوع پژوهش است. تحلیل اطلاعات نیز به صورت کیفی می باشد. در این پژوهش نخست در یک تحلیل جامع نظری ماهیت بحران های ژئوپلیتیکی مورد تبیین قرار گرفته و بعد تئوری ارائه شده روی بحران قره باغ مطالعه شده است.

۲-۱- تعریف منازعه

منازعه وضعیتی است که در آن گروه انسانی معینی (قومی، مذهبی، سیاسی و...) با گروه انسانی دیگری به دلیل ناسازگاری اهدافشان (واقعی یا ظاهری) تعارضی آگاهانه داشته باشند. منازعه با رقابت متفاوت است. هنگامی رقابت به منازعه تبدیل می شود که طرفین بکوشند موقعیت خود را با تنزل موقعیت دیگران تقویت نمایند و رقابتی خویش را در دستیابی به اهداف از دور خارج نمایند. یکی از کوشش های منظم در طبقه بندی ریشه های کشمکش را کنت والتز^۱ انجام داد و در اثر خود به نام (انسان، دولت و جنگ) ریشه های کشمکش را در سه متغیر؛ انسان، واحدهای سیاسی و نظام بین الملل تشریح کرد. که بایشرفت تحقیقات ودقت در مشاهدات، سه متغیر مورد نظر والتز به پنج متغیر (انسان، اجتماعی، واحد سیاسی، بین المللی و نظام بین الملل) افزایش یافته است. (سریع القلم، محمود، ۱۳۹۰)

۲-۲- تعریف بحران

شاید کمتر واژه ای همچون بحران^۲، ادبیات معاصر و بویژه ادبیات علوم اجتماعی را به خود مشغول داشته و رشته های دیگر علمی را به خود مشغول داشته است. مهمترین خصوصیتی که برای بحران ها ذکر می شود محدودیت زمانی است.

1- Count Waltz

2- Crisis

(مستقیمی، بهرام، ۱۳۷۳) به عبارتی دیگر؛ بحران به موقعیتی گفته می‌شود که به لحاظ کارکردی منجر به خروج سیستم از حالت تعادل و بروز اختلال در وضعیت عادی و فرایند های فضای جغرافیایی و زیستگاه انسان ها می گردند(حافظ نیا، ۱۳۸۵)

۲-۳- ویژگی های بحران

تهدید نسبت به ارزش های اساسی و اولویت دار
محدودیت زمانی
غافلگیری

۲-۴- بحران ژئوپلیتیکی

بحران های ژئوپلیتیکی نوع خاصی از بحران هستند که از منشاء جغرافیایی- سیاسی برخوردارند. بر خلاف بحران ژئوپلیتیکی که دیرپایی معمولاً از ویژگی های آنهاست، بحران های سیاسی زودگذر بوده و به سادگی قابل حل و فصل شدن می باشند. (حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۸۵) درمقابل، حل بحران های ژئوپلیتیکی مستلزم وجود فضای حسن نیت و روابط دوستانه بین طرفین موضوع بحران می باشد. (مجتهد زاده، پیروز، ۱۳۷۹)

۲-۵- ژئوپلیتیک، وزن ژئوپلیتیکی

جغرافیای سیاسی علمی است که نقش سیاست در جغرافیا را بررسی می کند، در حالی که علم ژئوپلیتیک به بررسی نقش عوامل جغرافیایی در سیاست می پردازد. وزن ژئوپلیتیک بر ثقل نیروها و عوامل مثبت و منفی تاثیر گذار در توان ملی کشورها اطلاق می شود. وزن ژئوپلیتیک، موقعیت کشور و یا منزلت آن را در بین مجموعه ای از کشور ها و یا در سیستم، وزن ژئوپلیتیک جهانی و منطقه ای نشان می دهد. (حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۸۵)

۲-۶- بازیگران بحران ژئوپلیتیکی

بازیگران بحران ژئوپلیتیکی آنهایی هستند که به نوعی یا در روند بحران تاثیر گذار هستند و یا از روند بحران تاثیر پذیرند. هدف از تاثیر گذار بودن آن است که بازیگر در ایجاد، مدیریت و حل یا طولانی شدن روند بحران نقش دارد. علاوه بر طرفین درگیر در بحران، دومین گروه از بازیگران اصلی بحران های ژئوپلیتیکی قدرت های رقیب منطقه ای و یا فرامنطقه ای می باشند. سومین گروه از بازیگران بحرانهای بین المللی بویژه بحران های ژئوپلیتیکی یا سیاسی، نهادها یا سازمان های بین المللی هستند. در این زمینه می توان به نهاد سازمان ملل، شورای امنیت، نهادهای داوری بین المللی، سازمان های منطقه ای و غیره اشاره کرد. (صبحدل، علی، ۱۳۸۲)

۲-۷- منافع ملی

از جمله مهمترین مولفه های تاثیر گذار در سیاست خارجی دولتها در هر موقعیت بین المللی خصوصاً در بستر بحرانهای ژئوپلیتیکی، بحث منافع ملی بازیگران است. چرا در اصل وجود منافع ملی است که بعنوان تاروپودهای ژئوپلیتیکی، بین بازیگر و فضای بحرانی ارتباط راهبردی برقرار می کند. منافع ملی عبارت است از: ارزش های مادی و معنوی که افراد یک ملت نسبت به آن ها احساس تعلق، وابستگی و مالکیت نموده و برای حفاظت از آنها و جلوگیری از تصرف آنها بدست سایرین از خود حساسیت نشان داده و حاضر به پرداخت هزینه هستند. (حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۸۵). دوام یافتن و نیرومندتر شدن آن ملت و هویت ملی آن و نقش آفرینی های داخلی، منطقه ای و جهانی اش، همه و همه در مفهوم منافع ملی یک ملت جای دارد. (مجتهد زاده، پیروز، ۱۳۷۹)

۸-۲- جمهوری آذربایجان

جمهوری آذربایجان یکی از کشورهای تازه استقلال یافته از شوروی سابق و بزرگترین کشور ناحیه قفقاز، که در گذشته آلبانیا^۱ و آران^۲ می‌نامیدند. کشوری در منطقه جغرافیایی قفقاز و در گذرگاه اروپا و آسیای جنوب غربی و در کنار دریای خزر است. پایتخت آن باکو است. این جمهوری سکولار^۳ بوده و از سال ۲۰۰۱ به عضویت شورای اروپا درآمده است. ساختار سیاسی دولت آذربایجان یک جمهوری دمکراتیک، قانون‌محور، لائیک و یکپارچه است. نوع حکومت جمهوری فدرال چند حزبی با یک مجلس قانونگذاری است. بیشتر جمعیت جمهوری آذربایجان مسلمان شیعه هستند و زبان رسمی کشور ترکی آذربایجانی می‌باشد.

۹-۲- جمهوری ارمنستان

حکومت ارمنستان جمهوری، پایتخت این جمهوری ایروان و جمعیت آن بیش از سه میلیون نفر است. طبق قانون اساسی ارمنستان، ۱۳۱ عضو مجمع ملی و رئیس‌جمهور با رأی تمامی افراد بالغ برای چهار سال انتخاب می‌شوند و انتخاب نخست‌وزیر بر عهده مجلس است. ارمنستان کشوری کوهستانی و پر باران است و نیز یک کشور محاط در خشکی است و پیرو آیین مسیحیت هستند.

۱۰-۲- قره باغ

قره باغ (به ترکی آذربایجانی) یا آرتساخ^۴ (به زبان ارمنی) نام منطقه‌ای کوهستانی است که در همسایگی ایران در ناحیه شمالی و در شمال رود ارس قرار دارد. منطقه قره باغ علیا در زمان اتحاد جماهیر شوروی سابق ضمیمه خاک جمهوری سوسیالیستی شوروی آذربایجان بوده و بیشتر ساکنان آن را ارمنه تشکیل می‌دهند.

این منطقه در سال ۱۹۹۱ میلادی اعلام استقلال کرد. بیشتر ساکنان این منطقه راکه از لوکزامبورگ^۵ هم کوچکتر است، ارمنه تشکیل می‌دهند و جمهوری ارمنستان هم از آنها پشتیبانی می‌کند. قره باغ بیش از بیست سال است که تبدیل به مرکز منازعات جمهوری آذربایجان و ارمنستان شده است. جامعه بین الملل، استقلال قره باغ علیا و دولت آن راکه در شهر استپاناکرت^۶ مستقر است، به رسمیت نمی‌شناسد.

1- Albania

2- Aran

3- Secular

4- Արցախ, Artaxach

5- Luxembourg

6- Stepanakert

۳- یافته های تحقیق

۳-۱- رقابت در انرژی و شکل انتقال آن به بازار مصرف

باتوجه به جایگاه انرژی دریای خزر، موقعیت ژئوپلیتیکی منطقه افزایش چشمگیری یافته و رقابت را برای کسب آن افزایش داده است. و اصطلاح (بازی بزرگ) در قفقاز جنوبی نشان دهنده اهمیت منابع انرژی در منطقه است. در این راستا منابع نفت و گاز دریاچه خزر موجب گردیده که بازیگران منطقه ای و فرامنطقه ای منابع راهبردی مهمی در منطقه خزر برای خود در نظر بگیرند و کشور های واقع شده در این محدوده دارای نقش محوری مهمی در روابط خارجی این بازیگران برعهده می گیرند. به همین دلیل تمامی این کشورها سعی می کنند باتوجه به موقعیت مهم منطقه موقعیت خود را در منطقه قفقاز جنوبی تثبیت و تحکیم نمایند.

۳-۲- بنیان های جغرافیایی بحران ژئوپلیتیکی قره باغ

پتانسیل های استراتژیکی و اهمیت اقتصادی قره باغ برای طرفین : قره باغ به لحاظ استراتژیکی و اقتصادی اهمیت فراوانی برای طرفین دارد. مراتع وسیع، همراه آب و هوای مساعد و زمین های حاصل خیز برای کشاورزی، وجود منابع و معادن زیر زمین سنگ های گران قیمت بر اهمیت اقتصادی منطقه افزوده است. همچنین سرچشمه بسیاری از رودهایی که به سرزمین های مجاور جاری میشوند در این منطقه قرار دارند. (کاظمی، احمد، ۱۳۸۲) این اهمیت زمانی پررنگ می شود که بحث انزوای ژئوپلیتیکی ارمنستان در شطرنج ژئوپلیتیکی منطقه مورد توجه قرار می گیرد.

۳-۳- ساختار روابط ژئوپلیتیکی در بین بازیگران بحران قره باغ

ساختار روابط ژئوپلیتیکی بین بازیگران بحران قره باغ نمایشگر الگوهای روابط بین آنها در سطوح مختلف سیاسی - جغرافیایی بر اساس اشتراکات^۱ و افتراقات^۲ است که در ابعاد متفاوت تعامل، رقابت، تقابل، نفوذ و سلطه قابل مشاهده است.

جمهوری آذربایجان با ارمنستان بیش از دودهه است که شدیدترین منازعات مرزی - سرزمینی و قومیتی را دارند. آذربایجان با ایران به رغم مناسبات سطح بالا با ایران روابط پر تنش هم دارد. و بلوغ شناخت ژئوپلیتیکی در روابط خارجی طرفین قابل مشاهده نیست. آذربایجان به خاطر ملاحظات ژئوپلیتیکی تلاش دارد تا در روابط خود تعادل را در مناسبات با روسیه حفظ نماید. با این حال روابط طرفین همیشه پرتنش بوده و باکو تحت نقاب ظاهری دوستی با مسکو رابطه برقرار کرده است. اما در سوی دیگر روابط آذربایجان با ترکیه و آمریکا (به رغم تنش های موردی) از ماهیت کاملاً راهبردی برخوردار است. در عین حال آذربایجان به خاطر منابع انرژی خود روابط خوبی با طرف اروپایی توانسته است برقرار نماید.

ارمنستان به دلیل بحران قره باغ و اختلافات تاریخی - حیثیتی - سرزمینی با آذربایجان و ترکیه هیچ روابط دیپلماتیکی ندارد. ارمنستان به خاطر ملاحظات ژئوپلیتیکی سعی دارد هم زمان با حفظ روابط راهبردی با روسیه و ایران همکاری خود با واشنگتن را نیز در سطح عالی تقویت نماید. اگرچه ارمنستان در مقابل اروپا جذابیت منابع انرژی آذربایجان را دارا نیست، با این حال با طرف اروپایی نیز روابط خوبی دارد. به عبارتی ارمنستان توانسته است با استفاده از مسیحیت روابط مستحکمی با روسای مشترک گروه مینسک (فرانسه، روسیه و آمریکا) برقرار نماید.

روابط ترکیه با آذربایجان و ارمنستان دو طبیعت کاملاً متضاد را به نمایش می گذارد. هرچه روابط آنکارا با باکو دوستانه و راهبردی است به همان میزان روابط با ایروان کاملاً خصمانه است. در این حوزه جغرافیایی روابط ترکیه با ایران و روسیه کاملاً رقابتی است و ترکیه به خوبی توانسته اند با راهبرد ناسیونالیستی و نیز اقتصادی (خطوط مواصلاتی و انتقال انرژی) نفوذ نمایند. همچنین روابط ترکیه و واشنگتن و اروپا تعاملاتی است و معمولاً رویکرد های طرفین مکمل است.

اگرچه ایران سعی بر تعادل در مناسبات خود با آذربایجان و ارمنستان دارد. اما طرف آذری همواره از ماهیت مناسبات تهران با آذربایجان و ارمنستان راضی نبوده و این موضوع باعث شده مناسبات ایران با ارمنستان بر مناسبات با آذربایجان برتری داشته باشد. همچنین اگرچه برخی ناظران راهبرد ایران در قفقاز را تا حدی در راستای راهبرد روسیه تعریف می کنند. اما همچنان مهمترین رقیب ایران در حوزه فرهنگی و اقتصادی در منطقه ترکیه می باشد. ایران همچنین به لحاظ امنیتی و منافع اقتصادی حضور واشنگتن و اروپا را در منطقه در تقابل با منافع خود می بیند. روسیه که بعنوان جانشین شوروی بیشترین حق را در منطقه برای خود

۱- همکاری

۲- نزاع

متصور است سعی دارد تا از راه تعمیق مناسبات و نه صرفاً از طریق روابط تعاملاتی آذربایجان و ارمنستان را کاملاً زیر سلطه خود نگه دارد. همزمان نیز با رقابت تنگاتنگ برای نفوذ در منطقه با ترکیه، ایران، آمریکا و اروپا، منافع راهبردی خود را صرفاً در تقابل با حضور قدرت های ذکر شده در منطقه می جوید. در نگاه راهبردی، آمریکا پاشنه آشیل روسیه در منطقه محسوب می شود و سعی دارد با تعمیق مناسبات خود با تمام دولت های این حوزه مدخل راهبردی در روسیه ایجاد نماید. در عین حال این حوزه در نگاه راهبردی دروازه امنیتی ایران نیز محسوب می شود. اگرچه اروپا متحد راهبردی آمریکا محسوب می شود اما در سیاست تقابل در راهبرد اروپا وجود ندارد و به خاطر نیاز ژئوپلیتیکی خود به منطقه معمولاً مایل است مناسبات خود را در چهارچوب تعاملات دوجانبه با همه بازیگران ادامه دهد. اگرچه به لحاظ توان اقتصادی بزرگترین رقیب ایران و روسیه در منطقه است.

۳-۴- اختلاف منافع بازیگران

منافع بازیگران هدایتگر رفتار سیاسی آنهاست و دلیل پیچیده بودن رفتار سیاسی آنها چندگانه بودن منافع آنهاست. این موضوع در ارتباط با بحران قره باغ نیز قابل بحث است و اصولاً یکی از علل حل نشدن بحران قره باغ اختلاف منافع بازیگران منطقه ای و فرامنطقه ای ذینفع در بحران است. بیشک بحران در منطقه ای که بازیگران منافع یکسانی دارند زودتر حل میشوند درحالیکه در منطقه قفقاز موضوع چنین نیست. (کازمی، احمد، ۱۳۸۲)

واقعیت این است که در سالهای اخیر این حوزه در چهارراه تعاملاتی قدرت های منطقه ای و فرامنطقه ای قرار گرفته است. به گونه ای که در معادلات امنیتی قفقاز جنوبی از یک سو بازیگران منطقه ای همچون ایران و ترکیه سعی دارند به دلیل هزینه های امنیتی سنگین این وضعیت برای منطقه در هموارسازی مسیر صلح حرکت کنند، حال از سوی دیگر قدرتهای بزرگ نظیر آمریکا و روسیه تلاش دارند تا با افزایش ابعاد پیچیده امنیتی بحران به حداکثر سازی منافع خود در منطقه اقدام نمایند. از این رو میتوان بحران قره باغ را به سبب چاله ای ژئوپلیتیکی تشبیه کرد که منافع ملی و راهبردی متفاوت و حتی کاملاً متناقض بازیگران بحران را در هم فرو برده است.

۳-۵- تعلقات ژئوپلیتیکی بازیگران

قفقاز جنوبی حوزه ای است که به لحاظ منابع انرژی غنی و به دلیل عبور خطوط مهم انتقال انرژی از فضای جغرافیایی آن در عرصه ترانزیت انرژی از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. وجود این پتانسیل ها باعث شده است که این حوزه به گره گاه تعلقات ژئوپلیتیکی بازیگران مختلفی تبدیل شود. مهمترین تعلق ژئوپلیتیکی آذربایجان و ارمنستان قره باغ است. قره باغ شاه کلید موجودیت سیاسی و پویایی سیاست خارجی آذربایجان و ارمنستان است. موضوع قره باغ چنان با منافع ژئوپلیتیکی طرفین گره خورده است که نمی توان نقش آن را در بن بست سیاسی بین آذربایجان - ترکیه و ارمنستان انکار کرد. به گونه ای که مناسبات هر دو دولت آذربایجان و ترکیه با ارمنستان قادر است بر مناسبات آذربایجان - ترکیه نقش آفرین باشد. به عبارت آشکار تر هرگونه تغییر مثبت یا منفی در روابط آذربایجان و ارمنستان می تواند موجب تسهیل در حل دیگر مشکلات بین ترکیه و ارمنستان نیز خواهد بود و یا بالعکس. همچنین هر نوع سازش در روابط ترکیه - ارمنستان بدون در نظر گرفتن منافع آذربایجان موجب تنش در روابط آذربایجان و ترکیه خواهد شد. (ولیکی زاده، علی، ۱۳۹۱)

مهمترین تعلق ژئوپلیتیکی آذربایجان و ارمنستان ایجاد نوعی سیستم اقتصاد مکمل منطقه ای در حوزه قفقاز جنوبی خواهد بود. به اعتقاد برخی کارشناسان راه حل نهایی بحران قره باغ ایجاد چنین سازه جغرافیایی - اقتصادی است. چون تحریم اقتصادی و انزوای سرزمینی ارمنستان توسط ترکیه و آذربایجان، باعث ایجاد گسل بزرگی در حوزه همکاری های سیاسی - اقتصادی ارمنستان با منطقه بوده است. از این رو همکاری و بهبود روابط ارمنستان با ترکیه و آذربایجان مانع بزرگی را در زمینه همکاری ساختارهای اقتصادی قفقاز جنوبی از میان بر خواهد داشت و اقتصاد منزوی ارمنستان را به اقتصاد پویای ترکیه و در حال رشد آذربایجان پیوند خواهد داد. (ولیکی زاده، علی، ۱۳۸۷) نتیجه چنین تحولی حاکم شدن منطق اقتصادی بر رفتارها و روابط دولت های قفقاز جنوبی و کاهش هزینه های نظامی - دفاعی و سوق یافتن آن به سمت توسعه زیرساخت های اقتصادی کشورهای منطقه می باشد. شاید مهمترین پیامد زود هنگام این روند آغاز تحولی اساسی در عرصه خطوط انتقال انرژی و مسیر های ارتباطی باشد. هر چند ورود ارمنستان به عرصه ترانزیت انرژی و پروژه های بزرگی مانند نابوکو و ترانس خزر و همچنین مشارکت در پروژه های زیرساختی ارتباطی قفقاز جنوبی مانند خط ریلی باکو - فلیس - قارص و آزاد راه باکو - آنکارا و آزاد راه ساحلی دریای سیاه، مشروط به حل بحران قره باغ است (۹) ترکها معتقدند، تحول ژئوپلیتیکی حوزه شوروی سابق باگشودن درهای بسته جهان ترک به

روی ترکیه فرصت راهبردی ارزشمندی را نصیب ترک ها ساخته است. به اعتقاد ژئوپلیتیسین های ترک، قفقاز جنوبی بازو و مکمل راهبردی جغرافیای آناتولی است. افق ژئواستراتژیک و حوزه علایق راهبردی ترکیه را بایستی در دل قفقاز جستجو کرد. ارزش و اهمیت جهانی هویت یا فرهنگ ترکی در آینده با تحولات حوزه قفقاز ارتباط مستقیمی دارد. در این حوزه همسانی قومیتی، زبانی و دینی، تاریخ، فرهنگ و آداب و رسوم و سنت های مشابهی را برای ترکیه و آذربایجان به وجود آورده است. (ولیکلی زاده، علی، ۱۳۸۷) بر مبنای همین اصل به لحاظ راهبردی ترکها برای دسترسی مستقیم به آسیای مرکزی و تحقق کمال ژئوپلیتیکی در طرح اتحادیه کشور های ترک زبان به حوزه قفقاز جنوبی نیاز دارند. اهمیت این موضوع آنجاست که ارتباط ترکیه با آذربایجان از طریق کوتاه ترین مسیر یعنی ارمنستان به خاطر بحران قره باغ به حالت تعلیق در آمده است. در صورت حل بحران قره باغ، همزمان با عادی سازی مناسبات ترکیه با ارمنستان، زمینه سازی برای عبور طرح های ارتباطی - مواصلاتی از طریق ارمنستان مهیا و به تبع آن نوعی پیوستگی راهبردی-سرزمینی بین ترکیه و آذربایجان و آسیای مرکزی شکل خواهد گرفت. بنابر این می توان گفت شاه کلید دروازه نفوذ ترکیه در آسیای مرکزی ارمنستان است. همچنین قفقاز جنوبی بعنوان محور حمل و نقل و کانون اصلی انتقال انرژی در منطقه مورد توجه دولتمردان ترک بوده است.

در واقع همسایگی ترکیه با این منطقه این پتانسیل را در اختیار ترکیه قرار داده است تا به قطب اصلی ترانزیت منابع انرژی به بازارهای جهانی تبدیل شود. در این زمینه ترکیه روابط خود را در بستر همکاری های مشترک با قفقاز جنوبی گسترش داده و پروژه های مشترکی را در حوزه ترانزیت انرژی و حمل و نقل با این حوزه در دست اجرا دارد که تداوم بحران قره باغ امنیت آنها را تهدید می کند. قبل از فروپاشی اتحاد شوروی بخش عمده مناسبات تجاری-اقتصادی ایران با اتحاد شوروی، اروپای شرقی و حتی اسکاندیناوی از طریق مسیر قفقاز جنوبی انجام می گرفت. اما بعد از فروپاشی شوروی، با توجه به بحران ناشی از بحران قره باغ این مسیر ارتباطی که برای ایران از اهمیت ژئواکونومی بالایی برخوردار است مسدود شده است. از مهمترین عوامل ژئوپلیتیکی توجیه اهمیت راهبردی قفقاز جنوبی بویژه آذربایجان برای ایران می توان به اشتراکات فرهنگی بین دو حوزه اشاره کرد. آذربایجان با دارا بودن ویژگی هایی از قبیل تجانس جمعیتی (هویت تشیع)، قومیتی و فرهنگی با شمال غرب ایران مهمترین همسایه شمالی ایران محسوب می شود. روی همین اصل از دید روان شناسی ژئوپلیتیکی، میتوان به نوعی آذربایجان را به نوعی بازوی راهبردی ایران در در دل قفقاز جنوبی در نظر گرفت که بدون شک، برآیند تعمیق همکاری های اقتصادی حاصل از آن می تواند اقتصاد ایران را به بازارهای سی.آی. اس متصل نماید. همچنین از مهمترین دلایل توجیهی اهمیت راهبردی آذربایجان در مسیر ارتباطی ایران با بازارهای اقتصادی سی.آی. اس، پتانسیل اقتصادی نسبتاً بالای اقتصاد نوظهور و پویای این جمهوری و وسعت بازار مصرف آن در حوزه قفقاز جنوبی است. در عین حال هرچند در بخش روابط تجاری ایران با آذربایجان، حجم کل مبادلات طرفین در مقایسه با کل مبادلات رقبای ایران در منطقه رضایت بخش نیست، اما در بین کشور های سی.آی. اس همواره آذربایجان بزرگترین وارد کننده اقلام تجاری از ایران بوده است. در حقیقت این امر به طور ذاتی از اهمیت ویژه بازار آذربایجان در مسیر ارتباطی ایران با بازارهای اقتصادی سی.آی. اس حکایت دارد. بعبارتی آذربایجان برحسب پتانسیل اقتصادی خود و حجم مناسبات تجاری با ایران به عنوان لولای ارتباطی ایران با بازارهای اقتصادی سی.آی. اس، از قابلیت هدایت بخش عمده مبادلات تجاری ایران به سوی بازارهای اقتصادی سی.آی. اس را از مجرای قفقاز برخوردار است. (ولیکلی زاده، علی، ۱۳۹۱)

همچنین قفقاز جنوبی از نگاه ایران علاوه بر حوزه تمدنی، یک محیط امنیتی نیز هست. کنش ها و واکنش های دولت ها، نیرو های سیاسی و اجتماعی درون قفقاز، سطحی از تاثیر را بر محیط امنیتی جمهوری اسلامی ایران می گذارد. به عبارت دیگر ایران علاقه مند به بین المللی شدن ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی نیست. چون در این صورت نیرو های فرامنطقه ای به بهانه های مختلف در سطوح مختلف این منطقه نقش آفرینی خواهند نمود و در صورت نیاز هم سطحی از منازعه و بحران های منطقه ای را خلق خواهند کرد. حوزه قفقاز جنوبی برای روسیه از اهمیت ژئواستراتژیکی و تاریخی ویژه ای برخوردار است. در اوایل قرن هجدهم، روسیه سعی کرد حوزه نفوذ خود را در این منطقه گسترش دهد روسیه به این حوزه بعنوان دروازه خاور میانه و خط مقدم مرزهای استراتژیکی خود نگاه می کند. روسیه بزرگترین منبع حفظ صلح و ثبات، تامین فن آوری نظامی و سرمایه اقتصادی منطقه است. روسیه بر این اعتقاد است قفقاز جنوبی بخش کلیدی مفهوم جغرافیایی - سیاسی خارج نزدیک را در بر می گیرد. در این حوزه موقعیت ارمنستان به دلیل ایجاد شکاف بین ترکیه با سایر دولت های ترک زبان و ارتباط زمینی با ایران از متحد راهبردی روس ها، برای روسیه از اهمیت حیاتی برخوردار است. موقعیت آذربایجان از لحاظ کنترل عمیق روسیه بر جریان انتقال منابع انرژی خزر به بازارهای بین المللی از اهمیت ویژه ای برخوردار است. بعلاوه آذربایجان برای امنیت ملی روسیه از اهمیت حیاتی برخوردار است. آذربایجان از دید روسیه مقرر اصلی استقرار تروریست ها و جریان اسلامی رادیکال تجزیه طلب در قفقاز شمالی شناخته می شود. بزرگترین تعلق ژئوپلیتیکی واشنگتن در قفقاز جنوبی نفت است و در سیاست خارجی آمریکا نسبت به منطقه جایگاه ویژه ای

را اشغال کرده است. به لحاظ اقتصادی و سیاسی بهره برداری امن از منابع غنی انرژی منطقه و انتقال مطمئن آن به بازارهای مصرف از اهمیت زیادی برای آمریکا برخوردار است. با این حال صرف نظر از نقشی که قفقاز جنوبی برای غرب در بهره برداری و انتقال منابع انرژی بازی می کند، جهت تضعیف روسیه منطقه کاملاً مناسبی برای اجرای راهبرد های آمریکا است. (ولیکلی زاده، علی، ۱۳۸۷) روی این اصل، مهمترین علت تداوم بحران قره باغ در قفقاز جنوبی را بایستی در راهبرد تقویت حضور روسیه در منطقه و متقابلاً راهبرد مهار روسیه توسط غرب جستجو کرد. مهار روسیه مستلزم جلوگیری از تسلط روسیه بر قفقاز جنوبی و آسیای مرکزی است. در واقع لازمه مهار روسیه، حضور در حیاط خلوت روسیه است بنا بر این از این دیدگاه می توان بحران قره باغ را بزرگترین حوزه ژئوپلیتیکی-امنیتی موجود در حیات خلوت روسها دانست که بیش از هر عامل دیگری زمینه حضور آمریکایی ها را در این حوزه فراهم آورده است. به عبارتی هم می توان حوزه قفقاز جنوبی را فراخ ترین دهلیز راهبردی آمریکا برای رسوخ در حیاط خلوت روسها دانست. آنچه که مسلم است برخلاف بازیگران منطقه ای که در پی آرامش، صلح و ثبات در منطقه در جهت تامین منافع خود می باشند. منافع آمریکا و سایر شرکاء و هم پیمانان فرامنطقه ای آن همچون عربستان از عدم ثبات و شله و ور بودن آتش بحران در منطقه قفقاز جنوبی تامین می گردد.

۳-۶- عوامل تفوق بازیگران داخلی در بحران ژئوپلیتیکی قره باغ

عوامل یاد شده فوق به اختصار شامل موارد ذیل می باشد:

الف: گریز از انزوای ژئوپلیتیکی **ب:** حداقل وابستگی ژئوپلیتیکی **ج:** وزن ژئوپلیتیکی بالا **د:** گرایش ایدئولوژیک در بستر گرایش ژئوپلیتیکی **ه:** ثبات داخلی و سیاست ملی نظام مند **و:** سیاست خارجی و دیپلماسی کاملاً پویا **ز:** حمایت و پشتیبانی خارجی **ح:** مشروعیت ملی دولت درگیر در بحران **ت:** توان اقتصادی و دورنمای پیشرفت اقتصادی - اجتماعی **ی:** برخورداری از توان نظامی برتر

۳-۷- عوامل و زمینه های همگرایی بین دو جمهوری

۱- انسجام اقتصادی: بطور کلی کشورهای حاصل از فروپاشی شوروی، اقتصادی مکمل یکدیگر داشتند و امروزه ساختار اقتصادی هر دو کشور به دلیل قرار داشتن در دوره گذار از نظام سوسیالیستی با مدیریت متمرکز به اقتصاد بازار آزاد، به یکدیگر شباهت دارد که این امر در فراهم ساختن بستری مشترک برای همکاری اقتصادی موثر و مفید است. جمهوری ارمنستان نیاز مبرمی به انرژی دارد و این مسئله می تواند باعث توسعه همکاری آن با جمهوری آذربایجان که دارای منابع انرژی نفت و گاز است، شود. جمهوری آذربایجان نیز می تواند از ظرفیتهای صنعتی جمهوری ارمنستان استفاده نماید. البته به رغم مکمل بودن اقتصاد کشورهای منطقه، نیاز این کشورها به فن آوری، سرمایه و اتکاء آنها به منابع خام، امکان همکاریهای فرا منطقه ای را بیش از همکاری منطقه ای فراهم ساخته است. چنین امری دست کم در کوتاه مدت تا زمانی که اقتصاد نوین این کشورها شکل نگرفته است، امکان پیوستگی اقتصادی این کشورها را به حداقل می رساند

۲- انسجام و همبستگی سیاسی: هردو جمهوری سابقه مشترک ۷۰ سال نظامهای سیاسی بدون انتخابات در اتحاد جماهیر شوروی را داشته اند. در قانون اساسی هر دو کشور که در سال ۱۹۹۵ م به تصویب رسیده است، نظام حکومتی بر اساس تفکیک سه قوه مجریه، مقننه و قضائیه بنا نهاده شده است. هر دو کشور عنوان جمهوری را یدک می کشند و دارای یک رئیس جمهور هستند. هر دو کشور به غیر از نواحی خود مختار، دارای یک مجلس بعنوان قوه مقننه هستند. هر دو نظام به جدایی دین از سیاست اعتقاد دارند. و در هر دو نظام رئیس جمهور از قدرت بسیار بالائی برخوردار است. در هر دو کشور احزاب سیاسی متفاوتی فعالیت دارند. دولتهای قفقاز جنوبی، همگی دولتهای تازه استقلال یافته با تجربه کم هست. به هر حال از نظر ساختار سیاسی، این کشورها، شباهتهای زیادی بهم دارند. گرچه، عملکرد آنها در سیاست خارجی متفاوت بوده است. مثلاً ارمنستان گرایش به روسیه و ایران دارد. ولی آذربایجان تمایل به حضور آمریکا، ترکیه و ناتو در منطقه دارد.

۳- سرویس تجاری و حمل و نقل متقابل: در منطقه قفقاز شبکه ای از راههای ارتباطی وجود دارد. ولی شرایط نامساعد جغرافیایی، مسیرهای محدود ایجاد شده مرکز گرا در زمان شوروی سابق، وجود مناطق بحران زده قومی و تنش های بین کشوری در قفقاز باعث ایجاد محدودیتهای خاصی در ارتباط درون منطقه ای و برون منطقه ای شده است، به نحوی که قفقاز با دارا بودن توان بالقوه برای ایفای نقش مناسب ارتباطی، عملاً جایگاه مناسبی ندارد. راههای زمینی قفقاز دارای ویژگیهای ژئوپلیتیکی مخصوص به خود است به نحوی که هریک از واحدهای سیاسی قفقاز بدون وجود واحد دیگر به سختی می تواند مسایل و

مشکلات خود را حل کند. در آخر باید گفت که به دلیل هم مرزی و نیاز مشترک، حمل و نقل و راههای ارتباطی می تواند به همگرایی در منطقه کمک کند.

۳-۸- اهمیت منطقه قفقاز جنوبی برای جمهوری اسلامی ایران

منطقه قفقاز جنوبی از ابعاد گوناگون اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و امنیتی، برای ایران اهمیت دارد. از لحاظ اقتصادی، جمهوری آذربایجان دارای منافع قابل ملاحظه نفت و گاز می باشد و طی سالهای گذشته سرمایه گذاریهای فراوانی از سوی کشورهای خارجی در این زمینه صورت پذیرفته است. گرچه ایران خود دارای منافع نفت و گاز فراوانی است ولی در عین حال می تواند در جمهوری آذربایجان نیز فعال باشد. از سوی دیگر قفقاز می تواند از نظر مسیرهای حمل و نقل نیز مورد توجه ایران قرار گیرد. قفقاز می تواند راه ارتباطی و ترانزیتی برای دسترسی به کشورهای حاشیه دریای سیاه و اروپا، باشد. قفقاز، راه سستی ایران به اروپا است. این مسیر، توان ارتباطی ایران را افزایش می دهد و اتکاء صرف به ترکیه به عنوان پنبیره ای به اروپا را از انحصار خارج می سازد. (رضائی، محسن ۱۳۸۴)

همچنین اگر خاک ایران برای مسیر خط لوله انرژی منطقه مورد استفاده قرار می گرفت، می توانست درآمد مناسبی را برای کشور ایجاد نماید. در عین حال هر دو کشور منطقه به ویژه جمهوری آذربایجان که دارای درآمدهای نفت و گاز می باشد، می تواند بازار خوبی برای صادرات ایران باشند. از لحاظ سیاسی، اگر ایران بتواند نقش تعیین کننده ای در این کشورها داشته باشد، امکان مناسبی بدست می آورد تا جایگاه بین المللی خود را ارتقاء بخشیده و تلاشهایی را که برای منزوی ساختن ایران صورت می پذیرد، خنثی سازد. عواملی از قبیل مرزهای مشترک با ارمنستان و آذربایجان، ساحل دریای مازندران، اقلیت آذری، قرابت جغرافیایی، باعث می شود تا ملاحظات امنیتی ایران در مقایسه با دیگر کشورها - به استثنای روسیه بیشتر با کشورهای قفقاز جنوبی گره خورد. (۸) از نظر فرهنگی هم وجود علایق فرهنگی دیرینه و قومی میان ملت های قفقاز و ایران، بسیار اهمیت دارد. به لحاظ تاریخی، تمدنی و فرهنگی این جمهوری ها قرابت خاصی با تاریخ و تمدن ایران دارند.

۴- آزمون فرضیات

۴-۱- فرضیه اول

توجه به ارتباط بازیگران منطقه ای (ایران، روسیه و...) موقعیت ژئوپلیتیک آنها می تواند برآینده بحران اثرگذار باشد. با توجه به بررسی عوامل و زمینه های همگرایی بین دو جمهوری از قبیل؛ مرزهای مشترک با ارمنستان و آذربایجان، ساحل دریای مازندران، قوم بزرگ آذری ایران، شهروندان ارمنه ایرانی، قرابت جغرافیایی، وجود انسجام اجتماعی در قفقاز جنوبی، نیاز به انسجام اقتصادی، سرویس تجاری و حمل و نقل متقابل از لحاظ سیاسی، انسجام و همبستگی سیاسی و ... همچنین سایر عواملی که باعث می شود تا ملاحظات امنیتی ایران در مقایسه با دیگر کشورها - به استثنای روسیه بیشتر با کشورهای قفقاز جنوبی گره خورد. تضعیف و یا از بین رفتن مرزها، گسترش تسلیحات شوروی سابق در میان گروه های شبه نظامی، دخالت قدرتهای خارجی در ترتیبات جدید امنیتی یا آموزش نظامی و فروش تسلیحات، همگی از عوامل نگران کننده جمهوری اسلامی ایران در منطقه می باشند. از دیگر نگرانیهای ایران، فعالیت های ترکیه و پان ترکیسم است که مشکلات قومی و تجزیه طلبی را برای ایران به همراه دارد. لذا با توجه به مراتب فوق الذکر؛ ایران می تواند با ایفای نقشی تعیین کننده ای در این کشورها (ارمنستان و آذربایجان) امکان مناسبی بدست آورد تا جایگاه بین المللی خود را ارتقاء بخشیده و تلاشهایی را که برای منزوی ساختن ایران صورت می پذیرد را خنثی سازد.

۴-۲- فرضیه دوم

رابطه معنا داری بین تغییر نقش بازیگران فرامنطقه ای (عربستان، آمریکا و ...) و مداخله گر با میزان تنش در روابط دو کشور برقرار است. از مهمترین موانع حل بحران قره باغ نبود رویکرد منسجم در تلاش های میانجی گری از سوی بازیگران مختلف برای حل بحران است که این موضوع تابع منافع راهبردی و درک ژئوپلیتیکی متفاوت بازیگران، نگاه متفاوت آنها به بحران، رفتار جانبدارانه میانجی گران و شرایط نابرابر روند مذاکرات بین طرفین درگیر است.

در این بین بررسی عمیق تر از تجارب میانجی گری در قره باغ نشان می دهد که عموماً در این روند اهداف دیگری در ورای اهداف بشر دوستانه دنبال می شود. در این خصوص بازیگران خارجی سعی دارند با استفاده سیاسی - ابزاری از اختلافات بین

دولت، علاوه بر تقویت حوزه نفوذ خود در قفقاز جنوبی، از افزایش نفوذ رقبای خود در آنجا جلوگیری نمایند. از این رو منافع راهبردی این دولت‌ها در راستای طولانی شدن بحران تعریف می‌شود. همچنین بلحاظ حقوقی انتظار می‌رود میانجی‌گری بین المللی حداقل بتواند ارمی‌ها را به ترک سرزمین‌های اطراف قره باغ راضی نماید. درواقع این نوع میانجی‌گری که هنوز بعد از دو دهه نتوانسته است حافظ منافع ملی آذربایجان باشد، از ریشه مشکل دارد و این نوع روند مدیریتی در بحران قره باغ نه تنها در حل بحران قره باغ کارساز نبوده، بلکه همواره بر طبیعت پیچیده بحران افزوده است. رفتار مبهم و متناقض بازیگران خارجی معلول مولفه‌های مختلفی از جمله رویکرد راهبردی و، کدهای ژئوپلیتیکی و منافع ملی بازیگران است. به گونه‌ای که تعارض در هر کدام از متغیرهای ذکر شده باعث شده است تا بازیگران درباره حل بحران رفتارهای متفاوت، مبهم و متناقضی از خود نشان بدهند. قطعاً این رفتار بازیگران بحران با شرایط زمانی و مکانی قفقاز جنوبی هم در ارتباط است.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه ذکر گردید همگرایی جمهوری آذربایجان با ارمنستان حداقل در آینده نزدیک بسیار دشوار بنظر می‌رسد ولی زمینه‌های همگرایی جمهوری آذربایجان با ایران مناسب بوده و امکان همگرایی این دو کشور وجود دارد. بحران قره باغ، یکی از موثرترین عوامل در روابط کشورهای منطقه قفقاز جنوبی بوده و بدون حل مسالمت آمیز آن انتظار همگرایی در منطقه قفقاز جنوبی، بیهوده خواهد بود. این بحران تمام متغیرهای ذکر شده در پژوهش را متأثر ساخته و باعث واگرایی در این منطقه گردیده است. با حل مسالمت آمیز بحران قره باغ، امکان همگرایی جمهوری آذربایجان با ارمنستان، بسیار بیشتر خواهد بود. همگرایی در قفقاز جنوبی باعث صلح و امنیت و ثبات در منطقه خواهد شد که این امر می‌تواند فرصتهای زیادی را در اختیار جمهوری اسلامی ایران قرار دهد. در حالیکه واگرایی در این منطقه باعث بی‌ثباتی و ناامنی در مرزهای شمالی ایران شده و به ضرر ایران خواهد بود. همگرایی در قفقاز جنوبی، زمینه را برای توسعه روابط ایران با این منطقه در امور اقتصادی، امنیتی، سیاسی و فرهنگی افزایش خواهد داد. لذا همگرایی در این منطقه برای جمهوری اسلامی ایران بعنوان یک فرصت بسیار حائز اهمیت است. دیدگاه جمهوری اسلامی ایران نیز با توجه به مطالب ذکر شده، قانون اساسی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، نسبت به همگرایی در قفقاز جنوبی، مثبت بوده و برعکس جمهوری اسلامی ایران مخالف واگرایی در این منطقه می‌باشد.

پیشنهادهای

- ۱- میانجیگری موثر و فعال ایران در حل مناقشات قفقاز جنوبی که می‌تواند باعث ایجاد همگرایی در منطقه گردد.
- ۲- با توجه به اعتماد سازی میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای قفقاز جنوبی به عنوان مقدمه ای ضروری برای گسترش و تقویت همکاری‌های فیما بین.
- ۳- همکاری سیاسی و امنیتی با روسیه در جهت محدود نمودن نفوذ آمریکا در منطقه، بدون ایجاد حساسیت و جهت گیری منفی جمهوری آذربایجان.
- ۴- ایران باید تلاش کند تا به همراه ترکیه و روسیه بحرانهای منطقه بویژه بحران قره باغ را از میان بردارد. ترکیه یکی از کشورهای مهم منطقه می‌باشد و بویژه جمهوری آذربایجان روابط نزدیکی دارد.
- ۵- مشارکت فعال در طرحها و ترتیبات امنیتی منطقه با تاکید بر کشورهای قفقاز.
- ۶- توافق برای تعیین رژیم حقوقی دریای مازندران با دولتهای ساحلی این دریا بویژه جمهوری آذربایجان.
- ۷- تعمیق و گسترش هرچه بیشتر روابط اقتصادی ایران با کشورهای منطقه، از طریق ایجاد ساختارهای اقتصادی و ارتباطی به نحوی که کشورهای منطقه را از لحاظ اقتصادی به خود مرتبط نماید.

منابع

- سریع القلم، محمود (۱۳۹۰)، توسعه، جهان سوم و نظام بین الملل، تهران، انتشارات سفیر، چاپ سوم
- مستقیمی، بهرام (۱۳۷۳)، درباب تعریف بحران در نظام بین المللی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، شماره ۳۳، ص ۱۸۲
- حافظ نیا، محمد رضا (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، تهران، انتشارات پاپلی
- مجتهد زاده، پیروز (۱۳۷۹)، خلیج فارس: کشورها و مرزها، تهران، انتشارات عطایی

- بریچر، مایکل، جاناتان، ویلکندفلد، (۱۹۹۲)، بحران تعارض و بی ثباتی، ترجمه: علی صبحدل (۱۳۸۲)، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ص ۸۵
- کاظمی، احمد (۱۳۸۲)، کالبد شکافی یک بحران ۱۵ ساله، تبریز: ویژه نامه آران، شماره ۲، ص ۷۲
- ولیقلی زاده، علی (۱۳۸۹)، بررسی تأثیرات عادی سازی روابط ترکیه - ارمنستان بر روابط آذربایجان با ترکیه، تبریز: فصلنامه آسیای مرکزی، شماره ۹، صص ۷۶، ۱۰۶
- ولیقلی زاده، علی (۱۳۹۱)، الگویابی بحران های ژئوپلیتیکی (مورد بحران قره باغ)، رساله دکتری رشته جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی
- میرقاسم، بنی هاشمی (۱۳۸۸)، چشم انداز توازن قدرت در قفقاز در پرتو تحول در روابط ترکیه - ارمنستان، تهران: فصلنامه مطالعات راهبردی شماره ۴۶، صص ۱۴۴- ۱۱۵ و ۱۲۷
- رضائی، محسن (۱۳۸۴)، ایران منطقه ای (چاپ دوم)، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح

بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین شهر بندرعباس

بابک دهقانی^۱، مهدیه کامران^۲، ملیحه غریبی^۳،

سیما نبی پور^۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۱۳

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۳

کد مقاله: ۷۹۵۳۹

چکیده

جوامع دینی و آیینی به طور معمول، اماکن مقدسی دارند که دارای مجموعه ای از نمادها، شعائر و اعمال مذهبی است. این نشانه‌های زیارتی، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی فراوانی دارند. علل و عوامل بسیاری، افراد را به سمت این اماکن مقدس سوق می‌دهند که شاید انبساط خاطر از فضای معنوی، ایجاد آرامش و پالایش روحی با انجام آداب زیارت، از مهم ترین عوامل شمرده شود، اینجاست که مکان مقدس با دین و آیین، ارتباط تنگاتنگی پیدا می‌کند. نظر به این موضوع در این مقاله به بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین شهر بندرعباس می‌پردازیم.

واژگان کلیدی: قدمگاه، ایسین، اماکن مقدس، آیین

- ۱- اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان، اداره آموزش و پرورش ناحیه یک بندرعباس، دبستان پسرانه سما.
- ۲- اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان، اداره آموزش و پرورش ناحیه یک بندرعباس، دانش آموز دبیرستان دخترانه سما.
- ۳- اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان، اداره آموزش و پرورش ناحیه یک بندرعباس، مدیر دبیرستان دخترانه سما.
- ۴- اداره کل آموزش و پرورش استان هرمزگان، اداره آموزش و پرورش ناحیه یک بندرعباس، معاون اجرایی و رابط پژوهشی دبیرستان دخترانه سما.

۱- مقدمه

جوامع دینی و آیینی به طور معمول، اماکن مقدسی دارند که دارای مجموعه ای از نمادها، شاعر و اعمال مذهبی است. این نشانگاه های زیارتی، کارکرد های اجتماعی و فرهنگی فراوانی دارند. علل و عوامل بسیاری، افراد را به سمت این اماکن مقدس سوق می دهند که شاید انبساط خاطر از فضای معنوی، ایجاد آرامش و پالایش روحی با انجام آداب زیارت، از مهم ترین عوامل شمرده شود، اینجاست که مکان مقدس با دین و آیین، ارتباط تنگاتنگی پیدا می کند.

۲- بیان مسئله

عشق و علاقه بسیار به ائمه اطهار در میان شیعیان و ایجاد قرابت و نزدیکی در راز و نیاز الهی خصوصا در میان ایرانیان باعث شده است که بر اساس اعتقادات شخصی خود دست به ایجاد قدمگاه و زیارتگاه بزنند. به نظر می آید که این قدمگاه ها بعضا بر اساس شواهد و قرائن موجود در خواب و خیال اشخاص متعهد و مورد اطمینان شهرها و روستاها آمده و بعد از تعریف نمودن برای مسئولین دولتی دست به احداث آنها زده شده است.

در دهستان ایسین که در حومه شهر بندر عباس قرار دارد و منطقه نسبتا کوچکی است، چندین قدمگاه وجود دارد؛ که همین موضوع به دلیل اهمیت بالا و توجه مردم منطقه ذهن نگارنده را به خود مشغول کرده است، که دلایل ایجاد قدمگاه ها در دهستان ایسین چیست؟

۳-سئوالات تحقیق

۱-۳-سوال اصلی

با توجه به اینکه قدمگاه عنوان برخی مکان های زیارتی در جهان اسلام است که در آن، جای پای منسوب به یکی از معصومان یا دیگر بزرگان دینی یا جایی که گمان رود قدیسی در آنجا قدم گذاشته است، زیارت می شود لذا این سؤال اصلی مطرح می شود که چه دلایلی باعث ایجاد قدمگاه ها در دهستان ایسین شده اند؟

۲-۳-سوال فرعی

چرا درب تمام قدمگاه ها کوتاه و به سمت طلوع آفتاب است؟
قدمگاه ها در دوره اسلامی و جنوب ایران از چه معماری بهره می برند؟
عمده فعالیتها و اعمالی که مراجعہ کنندگان به قدمگاه ها جهت تقرب الهی انجام می دهند چه می باشد؟

۴-فرضیات

به نظر می آید که درب تمام قدمگاه ها کوتاه و به سمت طلوع آفتاب است.
به نظر می آید که قدمگاه ها دارای معماری خاصی نمی باشند.
به نظر می آید که مردم در قدمگاه ها جهت قرب الهی اعمال و فعالیت های خاصی انجام می دهند.

۵-اهداف

۱-۵-هدف اصلی

احترام به جای پای قدیسان در ادیان دیگر نیز مورد توجه بوده است. در جهان اسلام قدمگاه هایی منسوب به پیامبران بنی اسرائیل، پیامبر اکرم و امامان شیعه وجود دارد و اهمیت این موضوع در ایران و در شهرهای جنوبی و به طبع این تحقیق بندرعباس این مهم بیشتر به چشم خورده و گاها در دهستان های اطراف این تعداد به بالغ از ۱۰ قدمگاه می رسد. لذا هدف از این تحقیق بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین از توابع شهر بندرعباس می باشد.

۵-۲-اهداف فرعی

بررسی درب ورودی قدمگاه‌ها به دلیل کوتاه و سمت طلوع خورشید بودنشان.
بررسی معماری قدمگاه‌ها به دلیل گنبدی شکل بودن محل زیارت کردن.
بررسی اعمالی که مردم در قدمگاه‌ها انجام می‌دهند.

۶-یافته های تحقیق

۶-۱-قدمگاه

قدمگاه معانی متعددی دارد؛ دهخدا، قدمگاه را به جای نهادن قدم؛ جای قدم؛ طهارت خانه؛ بیت الخلاء؛ جایی که پای پیامبری یا امامی یا ولیی به آنجا رسیده باشد؛ جاهایی که اثر پایی در سنگ و جز آن پدیدار است و گمان برند که جای پای پیامبری یا امامی است.

۶-۲-اعمال قدمگاه

برای حضور در قدمگاه آیین‌های زیارتی و آداب و رسوم خاصی گزارش نشده است. باورمندان جای پای موجود در قدمگاه را می‌بوسند و به آن تبرک می‌جویند و گاه مردگان خود را در محوطه آن دفن می‌کنند. همچنین برای آن موقوفاتی مانند زائرسرا قرار می‌دهند و میان زائران ندی توزیع می‌کنند (ناصرخسرو، ۶۳: ۵۱).
در پی این تحقیق، نگارنده متوجه شد که مردم در قدمگاه‌ها به اعمالی می‌پردازند که در زندگی روزمره شاید اصلاً به آن توجه نداشته باشند. به عنوان مثال آنها در قدمگاه‌ها، به نیت حل شدن مشکلاتشان، پارچه قرار گرفته بر روی زیارتگاه را گره زده؛ و یا گره ای از پارچه را به نیت حل شدن مشکل فردی دیگر باز می‌کنند و همچنین روشن کردن شمع بخصوص در شب جمعه از دیگر اعمالی است که در قدمگاه‌ها انجام می‌دهند.

۶-۳-معماری قدمگاه‌ها

طبق مشاهدات به عمل آمده از قدمگاه‌های موجود در دهستان ایسین از توابع شهر بندرعباس درب ورودی تمامی قدمگاه‌ها، کوتاه می‌باشد، که به نظر می‌آید این کوتاه بودن درب تمثالی بوده تا زائرین در هنگام دید و بازدید و طلب حاجب سر به زیر بوده و در پی خواسته خود به همراه احترام و تعظیم در پیشگاه اقدس الهی قرار گیرند و افراد از لحظه ورود تا خروج احترام بگذارند. بنای زیارتگاه‌ها به شکل گنبد ساخته شده اند و به طور معمول زیر بنای گنبد ها دایره می باشد و دایره نیز نماد تقدس، کمال، بی نهایت و جاودانگی است.

۶-۴-خادمین قدمگاه

به طور معمول تمام قدمگاه‌ها، دارای یک یا چند خادم می باشند که این خادمین، مسئولیت نگهداری، نظافت و راهنمایی زائرین را عهده دار هستند؛
در بیشتر مواقع خادمین از اقوام بنیان گذاران قدمگاه‌ها بوده و سعی دارند لوازم مورد نیاز قدمگاه را برای آسودگی بیشتر زیارت کنندگان فراهم آورند. در واقع خادمین همان کسانی هستند که هر شب جمعه در قدمگاه‌ها، شمع روشن می‌کنند.

۶-۵-تاریخچه قدمگاه

به گزارش اسکندربیک ترکمان (ج ۲، ص ۱۱۲۰)، قدمگاه معروف نیشابور که به دستور شاه عباس اول صفوی بازسازی شد. (همان، ج ۲، ص ۸۵۴) تا پیش از آن تاریخ، قدمگاه شاپور کسری خوانده می‌شد و از انتساب آن مکان به امام رضا علیه‌السلام تا قبل از دوره صفوی گزارشی در دست نیست. [مولوی، ج ۱، ص ۳۲۰-۳۲۱]
انبوهی از قدمگاهها نیز به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله منسوب اند و معمولاً با عنوان هایی چون اثرالنبی، اثرالرسول یا قدم شریف شناخته می‌شوند. معروفترین جای پاهای منسوب به پیامبر در صخره مقدس در زیر قبه الصخره در بیت‌المقدس است که

به باور مسلمانان، آن حضرت در لیلۃ الاسراء پا بر آن نهاد و بر براق سوار شد و به معراج رفت. [قزوینی، ص ۱۰۸؛ شمس‌الدین محمد سیوطی، ۱۹۸۴، ج ۱، ص ۱۳۴، ج ۲، ص ۲۰۱-۲۰۳؛ تیمورباشا، ص ۵۰]

در مکه، مدینه و طائف نیز چنین قدمگاههایی به پیامبر منسوب و حتی جای سُم استر پیامبر مورد توجه بوده است [زهري، ص ۳۷؛ فاسی، ج ۲، ص ۳۸۱-۳۸۲؛ اولیا چلبی، ص ۲۴۵-۲۴۶؛ تیمورباشا، ص ۵۱-۵۲]

درباره یکی از این سنگهای منقوش به قدم پیامبر - که در قبه‌ای در کنار زمزم نصب بوده (مقری، ص ۳۴۸) - گفته شده است (تیمور باشا، ص ۵۲) که شریف عون‌الرفیق، امیر مکه در ۱۲۲۹ پس از ویران کردن قبه قدمگاه سنگ را به یک هندو فروخت. در شهر کوچکی به نام اثرالنبی در حوالی قاهره سنگ اثرالنبی در مسجدی به همین نام زیارت می‌شده است و کتیبه آن نشان می‌دهد که ابراهیم پاشا دفتردار، متولی مصر در ۱۰۷۱ بقیه آن را بازسازی کرده و بر آن قاریان و نگهبانانی گذاشته است. [نابلسی، ص ۲۳۹؛ امین، همانجا؛ تیمورباشا، ص ۴۰-۴۱]

در ایران و عراق بیشتر قدمگاهها به امامان و اولیای شیعه منسوب اند. به نوشته ناصر خسرو (ص ۱۵۶-۱۵۷)، در بصره سیزده قدمگاه منسوب به حضرت علی وجود داشته است. از میان انبوه قدمگاههای منسوب به علی علیه‌السلام در ایران [باین وهوسه، ص ۶۵؛ نجم‌الملک، ص ۱۴۸؛ ماسه، ج ۲، ص ۳۹۰-۳۹۱؛ طوفان، ص ۱۷۴؛ آقامحمدی، ص ۱۰۷؛ نوبان، ص ۷۹] در برخی قدمگاهها جای سم دلدل (اسب آن حضرت) یا جای نیزه یا شمشیر (ذوالفقار) ایشان مورد توجه است. [براون، ص ۲۰۲؛ حاجی پیرزاده، ص ۵۱-۵۰؛ رضایی، ص ۶۶؛ داتسون، ص ۲۰۰-۲۰۱] و گاهی هیچ نشانه‌ای هم وجود ندارد. [نوبان، همانجا]

تاریخ بنای برخی از این قدمگاههای منسوب به علی علیه‌السلام در ایران به پیش از دوره صفوی می‌رسد، از جمله قدمگاههای در صالح‌آباد کاشان با کتیبه‌ای مورخ ۷۱۱ [داتسون، ص ۲۰۰-۲۰۳]. سفر امام رضا علیه‌السلام از مدینه به مرو و عبور از خاک ایران نیز باعث شده است که ساختن هزاران قدمگاه منسوب به ایشان در سراسر ایران - و نه صرفاً در مسیر سفر آن حضرت - محمل تاریخی بیابد. معروف ترین آنها، قدمگاه نیشابور در ۲۴ کیلومتری مشرق نیشابور کنونی است که هر چند به دستور شاه عباس اول در ۱۰۲۰ بر بقایای بنایی دیگر ساخته شده. [اسکندربیک، همانجا]

۶-۶- قدمگاه یا خواب نما

فرض اینکه تمامی امامان و ائمه اطهار در جای جای کشورهای شیعه نشین و به طبع این تحقیق دهستان ایسین از توابع شهر بندرعباس قدم نهاده باشند اشتباه محض است و در پی تحقیقات به عمل آمده چنین استنتاج می‌شود که نه امامان و نه پیامبران به این مناطق گام نهاده اند و قدمگاه های موجود در منطقه بر اساس خواب و تصورات افراد مومن و موبدی سربه راه که مورد تأیید اهل منطقه است احداث گردیده اند. برای مثال خانمی معروف به "خاله زهرا" در حوالی سال ۱۳۵۰ خواب دیده است که یک شخص با چهره ای نورانی در مکانی که در حال حاضر متعلق به قدمگاه است در حال نماز خواندن می باشند و پس آن، به دلیل ارادتی که به حضرت علی داشتند قدمگاه را به نام ایشان ساختند یا خانم دیگری به نام "خیری خراش" که ایشان هم به همان صورت تقریباً ۹۰ سال پیش خواب دیده اند که یک آقا با چهره ای نورانی به مکان قدمگاه کنونی آمده است.

درست است که نمی توان به دلیل اینکه یک فرد خواب هر یک از ائمه را دیده است، در آن مکان قدمگاه ساخت، اما چون اشخاصی که این خواب ها را می‌دیدند، افراد با تقوا و با ایمانی بوده اند که مردم آن منطقه به صحبتشان گوش می دادند و بر آنها اعتماد کامل داشتند.

۷-پیشنهادهات

منطقه ایسین با تعداد جمعیت ۲۲۲۳۰ (طبق آمار سال ۱۳۸۵) از پتانسیل بالایی جهت ترمیم و تامین قدمگاه ها در منطقه برخوردار است. لذا پیشنهاد می شود اداره اوقاف و امور خیریه، شهرداری بندرعباس و اداره میراث فرهنگی جهت شناسایی منطقه و بازدید از قدمگاه ها و بهبود وضع موجود، اقدامات لازم را به عمل آورده و از نظر اقتصادی جهت ارتقاء موقعیت های فرهنگی، دینی و مذهبی، ورزشی، تفریحی و... حمایت بنمایند و همچنین با توجه به رودخانه واقع در منطقه ایسین و نزدیک بودن به شهر بندر عباس (فاصله ۱۰ کیلومتر) و همچنین کوه گنو و دارا بودن زمین های حاصلخیز، این منطقه از پتانسیل خوبی جهت تبدیل قدمگاه ها به مرکز تفریحی مذهبی برخوردار است.

پی نوشت

کتابنامه فارسی

- اسکند بیک، همانجاها
بابن وهوسه، ص ۶۵ نجم الملک، ص ۱۴۸؛ ماسه، ج ۲، ص ۳۹۰-۳۹۱؛ طوفان، ص ۱۷۴؛ آقا محمدی، ص ۱۰۷؛ نوبان، ص ۷۹.
براون، ص ۲۰۲؛ حاجی پیرزاده، ص ۵۱-۵۰؛ رضایی، ص ۶۶؛ داتسون، ص ۲۰۱-۲۰۰.
داتسون، ص ۲۰۰-۲۰۳.
دانشنامه جهان اسلام، مدخل قدمگاه.
دهخدا، علی اکبر، (۱۳۸۵)، لغتنامه، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
زهري، ص ۳۷؛ فاسی، ج ۲، ص ۳۸۲-۳۸۱؛ اولیا چلی، ص ۲۴۶-۲۴۵؛ تیمورباشا، ص ۵۲-۵۱.
قزوینی، ص ۱۰۸؛ شمس الدین محمد سیوطی، ۱۹۸۴، ج ۱، ص ۱۳۴، ج ۲، ص ۲۰۱-۲۰۳؛ تیمور باشا، ص ۵۰.
مولوی، ج ۱، ص ۳۲۱-۳۲۰.
نابلسی، ص ۲۳۹؛ امین، همانجا؛ تیمورباشا، ص ۴۰-۴۱.
ناصرخسرو، سفرنامه (۱۳۶۳ش)، ص ۵۱؛ ابن بطوطه، رحله (۱۴۰۷ق)، ص ۱۱۶؛ میرزا ابراهیم، سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان (۱۳۵۵ش)، ص ۲۲؛ کلانترضایی، تاریخ کاشان (۱۳۵۶ش)، ص ۴۸، ۴۲۹، ۴۳۱، ۴۴۳؛ نراقی، آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز (۱۳۷۴ش)، ص ۱۲۸؛ عرفان منش، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو (۱۳۷۴ش)، ص ۱۰۵، ۱۱۰؛ صابرمقدم و حسینی، تجلی امام رضا در میراث فرهنگی (۱۳۸۳ش)، ص ۳۶؛ پازوکی طرودی، آثار تاریخی فیروزکوه (۱۳۸۱ش)، ۲۰۵-۲۰۶؛ بهیمانی، مرآت الاحوال (۱۳۷۳ش)، ج ۱، ص ۳۸۸-۳۸۰.
نوبان، همانجا.

مقالات فارسی

- بزرگ بیگدلی، سعید، اکبری گندمانی، حبیب الله، محمدی کله سر، علیرضا (۱۳۸۶) نماد های جاودانگی (تحلیل و بررسی نماد دایره در متون دینی و اساطیری).
خانمحمدی، کریم، مودن، معصومه (۱۳۹۴)
صادقی توران پشته، میثم، ملک ثابت، محمدرضا (۱۳۹۸)
فاریابی، یوسف، برسم، معصومه، امیرانیپور، محبوبه (۱۳۹۸)

مصاحبه

- آخشجان، سکینه
پایکار، ابراهیم
پورحسن، زهرا
خراش، حکیمه
دهقانی، بابک

پژوهش در هنر و علوم انسانی

مطالعه و بازخوانی اسطوره آتش و سیاوش در نگاره‌های
دیواری پنجکنت سمرقند
مژده ملی

بررسی تأثیر روش تدریس همیاری بر پیشرفت تحصیلی
دانش‌آموزان در درس علوم تجربی؛ مورد مطالعه:
دانش‌آموزان پایه ششم ابتدایی شهرستان مسجد
سلیمان
ارجاسب قاسمی، سید احمد پورموسوی، تقی آقاحسینی

مسجد: آغاز معماری در تمدن اسلامی
افتخار قاسم زاده، ذاکر حاتم پور، رقیه یوسف دخت

فناوری خوشه‌بندی و استراتژی تحقیق و توسعه در
شرکت‌های چند ملیتی
امامعلی ساعتی، حامد شاکریان، محمدنظیر پرویز

راهبرد سیاسی ایران در حل مسأله قره باغ با تأکید بر
تامین منافع ملی
جواد گنج‌خانلو

بررسی دلایل ایجاد قدمگاه در دهستان ایسین شهر
بندرعباس
بابک دهقانی، مهدیه کامران، ملیحه غریبی، سیما نبی پور